

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

доктор юридических наук,
профессор
Жалыбин С.М.

**ОТВЕТСТВЕННЫЙ
РЕДАКТОР**

доктор технических наук,
профессор
Баймухамедов М.Ф.

**РЕДАКЦИОННЫЙ
СОВЕТ:**

д.т.н. Атанов С.К.
д.э.н. Жуманова Б.К.
д.ф.н. Зекристан Р.И.
д.э.н. Каренов Р.С.
д.э.н. Мишулина О.В.
к.э.н. Баймухамедова Г.С.
к.ю.н. Бекмагамбетов А.Б.
(Казахстан)

д.э.н. Капустина Л.М.
д.ю.н. Воронин Б.А.
д.ю.н. Митин А.Н.
д.ю.н. Бублик В.А.
(Россия)

д.ф.н. Ян Кампбелл
(Чехия)

д. PhD Матуш Порубяк,
(Словакия)

ДИЗАЙН И ВЕРСТКА
ИП «Волков С.И.»**КОРРЕКТОР**
Фендюра А.Д.

За достоверность материалов
ответственность несут авторы.
Редакция оставляет за собой
право на отклонение материалов.

При использовании материа-
лов журнала, ссылка на журнал
обязательна.

Издание зарегистрировано
Министерством культуры и ин-
формации РК.
Свидетельство о постановке на
учет № 10837-Ж от 16.03.2010 г.

Подписной индекс: 74369
Адрес редакции: 110010,
г. Костанай, проспект
Қобыланды батыр, 27,
каб. 313.
Тел: +7 (7142) 55-46-44,
Internet: www.ple.kz

Подписано в печать 25.12.2020
Формат 60x88 1/16. Усл. печ. л.
3.63 Печать офсетная
Тираж 500 экз.
Отпечатано:
ИП «Волков С.И.»
г. Костанай, 8 мкр. Д.15
тел./факс: +7(7142) 22-38-79

**ПРОБЛЕМЫ ПРАВА И ЭКОНОМИКИ
PROBLEMS OF LAW AND ECONOMICS**

Выпуск 12, №4, декабрь, 2020

Международный научный журнал

МАЗМҰНЫ - СОДЕРЖАНИЕ - CONTENTS**ЭКОНОМИКА – ECONOMICS**

- Баймухамедова Г.С., Аймурзинов М.С., Мустафина А.С.**
Қазақстанда туризмді дамытудың негізгі трендтері
Ключевые тренды развития туризма в Казахстане
Key trends in tourism development in Kazakhstan **3**
- Баймухамедова А.М., Баймухамедова Г.С., Лучанинова А.А.,
Александрова М.Л.**
Қазақстандағы туристік нарықты дамытудың негізгі көрсеткіштері
Основные показатели развития туристического рынка в Казахстане
Key indicators of the development of the tourism market in Kazakhstan **8**
- Дорожко Т.П., Жилкайдарова А.А.**
Қостанай облысының инвестициялық жобаларының тиімділігін
бағалауға арналған критерийлер жүйесі
Система критериев для оценки эффективности инвестиционных проектов
Костанайской области **11**
System of criteria for evaluating the efficiency of investment projects of the
Kostanay region
- Дорожко Т.П., Камзина Г.А.**
Интеграцияның дамуын анықтайтын инвестициялық белсенділік
факторлары
Факторы инвестиционной активности, определяющие развитие интегра-
ции **15**
Factors of investment activity determining the development of integration

БАСҚАРУ - УПРАВЛЕНИЕ - MANAGEMENT

- Баймухамедова Г.С., Лучанинова А.А., Мустафина А.С.**
Кәсіпорынның адаптивті басқару технологиясы
Технология адаптивного управления предприятием **19**
Adaptive enterprise management technology

ҚАРЖЫ – ФИНАНСЫ – FINANCE

- Дорожко Т.П., Ажибаева Г.М.**
Қазақстандағы ұлттық сақтандыру жүйесінің даму динамикасы
Динамика развития национальной системы страхования в Казахстане **23**
Development dynamics of the national insurance system in Kazakhstan
- Дорожко Т.П., Кусенова К.К.**
АӨК интеграциялық қалыптасуын қаржыландыру
Финансирование интеграционных формирований АПК **28**
Financing of integration formations of the AIC

ИННОВАЦИЯЛАР - ИННОВАЦИИ - INNOVATIONS

Аймурзинов М.С., Баймухамедов М.Ф., Тажиева Ш.Ж.
Ауыл шаруашылығы өнімдерін іске асыруды талдаудың математикалық моделі
Математическая модель анализа реализации сельхозпродукции
Mathematical model for analyzing the sale of agricultural products **33**

Дорожко Т.П.
Қазақстан экономикасын цифрландыру технологиясын жүзеге асыру бағыттары
Направления внедрения технологии цифровизации экономики Казахстана
Directions of implementation of technology of digitalization of the economy of Kazakhstan **36**

СОЦИОЛОГИЯ – SOCIOLOGY

Дубинин С.Н., Дубинина И.В.
Агрессия девиантты жасөспірімдерді бейімдеу стратегиясы ретінде
Агрессия как стратегия адаптации девиантных подростков
Aggression as an adaptation strategy for deviant adolescents **40**

Ильина Т.А.
Мамандың кәсіби құзыретінің құралы болған бизнес өзараарының мәдениеті
Культура делового взаимодействия как составляющее профессиональной компетентности специалиста
Culture of business interaction as a component of the professional competence of a specialist **46**

Төлеуова А.Қ., Абдуллина Д.З., Куантаева М.Б., Футман М.А., Бейсембаева Н.Б.
Абай Құнанбаев шығармаларының этнолингвистикалық сипаты
Этнолингвистический характер произведений Абая Кунанбаева
Ethnolinguistic character of Abay Kunanbayev works **50**

УДК 338.48

**КЛЮЧЕВЫЕ ТРЕНДЫ РАЗВИТИЯ
ТУРИЗМА В КАЗАХСТАНЕ**

*Г.С. Баймухамедова¹,
М.С. Аймурзинов², А.С. Мустафина³,
кандидат экономических наук, доцент^{1,3},
кандидат экономических наук, профессор²,
Костанайский социально-технический
университет им. академика З. Алдамжар
(Казахстан)*

---

*Положительные рецензии даны
д.э.н. Мишулиной О.В.
и к.э.н. Кузьменко А.Т.*

В статье указываются проблемы дальнейшего развития туризма в нашей стране. Отмечается, что хотя правительство разрабатывает различные программы по развитию туризма, но туристы пока к нам не стремятся, а если и приезжают, то остаются не слишком довольны сервисом и инфраструктурой. Рассмотрены некоторые ключевые тренды развития туризма в Казахстане.

Ключевые слова: *развитие туризма, ключевые тренды, инфраструктура, дестинации, блогеры, туристские достопримечательности.*

Развитие туризма в республике сталкивается с рядом проблем, среди которых - недостаточный уровень развития инфраструктуры, низкий уровень сервиса в ряде регионов, высокий уровень цен на ряд услуг (особенно для резидентов) [16], но, тем не менее, работа по решению этих проблем, формированию привлекательного имиджа туристских дестинаций страны активно ведется.

В связи с этим, рассмотрим некоторые ключевые тренды развития туризма в Казахстане:

1. Проведение Глобального Саммита по вопросам городского туризма ЮНВТО. С 9 по 12 октября 2019 года в городе Нур-Султан состоится VII Глобальный саммит по вопросам городского туризма. По оценкам экспертов, ожидается, что его посетят более 700 человек из 30 стран мира. Ключевая тема саммита связана с тем, как развитие smart-cities может помочь в решении проблем городских туристских дестинаций. Также планируется обсуждение вопросов, связанных с устойчивым развитием городов, включением туризма в структуру smart-cities[3].

2. Привлечение блогеров и туристов для популяризации туристских дестинаций страны. Отраслевыми министерствами, департаментами, АО НК «Казах Туризм», региональными органами власти ведется активная работа по привлечению известных блогеров в Казахстан для популяризации туристских достопримечательностей, созданию роликов о красотах страны. Так, с 16 по 21 августа 2019 года в рамках проекта «Открывая Казахстан» состоялся блог-тур по РК для 35 иностранных интернет-блогеров, имеющих тысячи подписчиков на своих страницах в социальных сетях, а также в рамках функционирования youtube-каналов. Данный тур для них был организован по 5 маршрутам, проходящим по территориям Восточного, Центрального Казахстана, Западно - Казахстанской, Туркестанской областей, а также по Алматы и Алматинской области. После завершения блог-тура состоялся форум в городе Нур-Султан, где были организованы разнообразные мастер-классы, в рамках которых блогеры делились своим мастерством в подготовке разнообразных прессматериалов, трэвел-фотографий, эффективном ведении каналов на youtube платформе, а также давали советы по созданию качественного мультимедийного контента на базе социальных сетей, способного привлечь тысячи подписчиков, и, тем самым способствовать формированию благоприятного имиджа туристских дестинаций [2].

И хотя правительство разрабатывает различные программы по развитию туризма, но туристы пока к нам не стремятся, а если и приезжают, то остаются не слишком довольны сервисом и инфраструктурой. А между тем природа Казахстана ничуть не уступает аналогичным местам за рубежом, а некоторые места и вовсе уникальны, но даже этот факт не помогает пока зазывать массово путешественников. В Казахстане много значимых мест, но для сравнения мы выбрали два места, которые наглядно показывают общую картину.

Чарын VS Гранд-Каньон

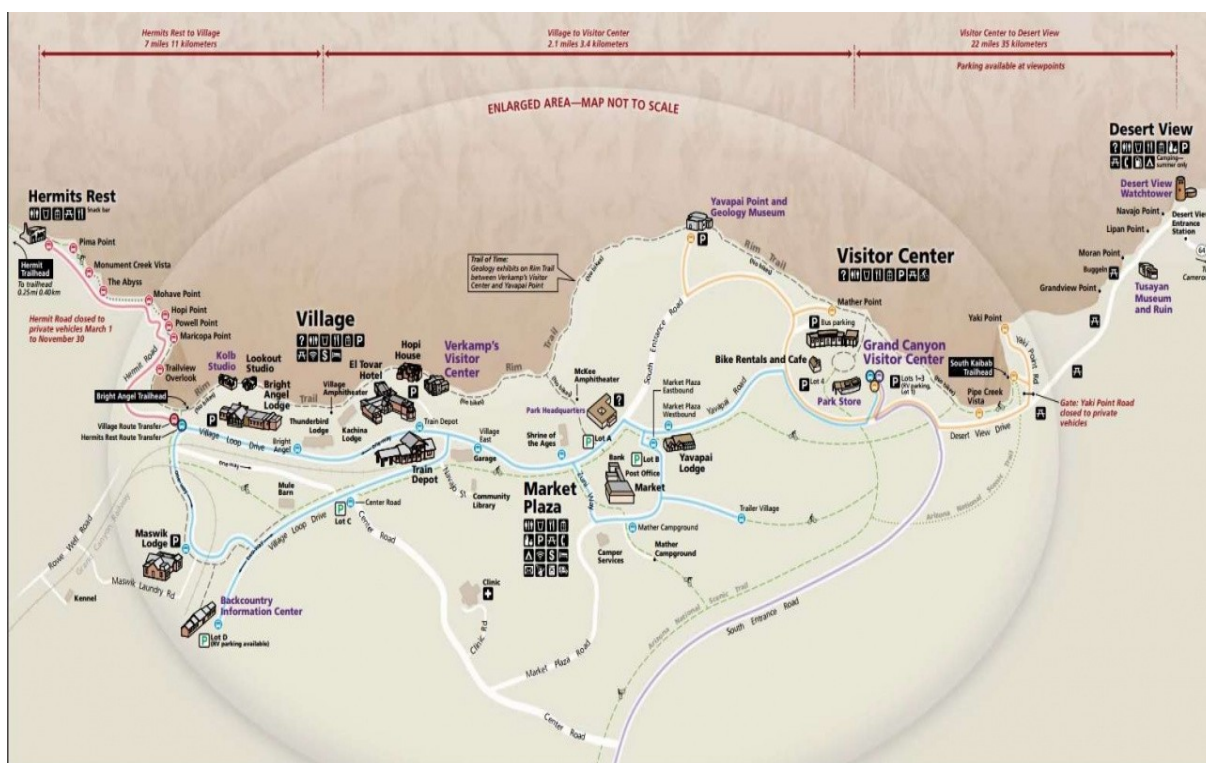
Путешественники любят сравнивать Чарынский каньон с его большим братом в США, и казахстанская достопримечательность совсем не хуже. Природа постаралась и там, и тут. А вот человеческие старания видны пока только в Штатах. Об этом говорят толпы туристов, причём некоторые в Аризону только ради этого места. По приблизительным подсчётам, Гранд-Каньон каждый год посещают около 6 миллионов туристов.

Гранд Каньон в США / Фото с сайта shutterstock.com

Туристам здесь предлагают жильё (от велосипедов, душ, прачечную, места для пикника до отелей), пункты питания (от маленьких закусочных до ресторанов), магазины ты. (не только сувенирные), почту, банк, прокат

Карта Гранд-Каньона

Но наличие развитой инфраструктуры абсолютно не значит, что нацпарк отдал на растерзание путешественникам, и от природы здесь скоро ничего не останется.

Потоки туристов строго контролируются и места их пребывания – тоже. На территории

каньона до сих пор проживает племя североамериканских индейцев хавасупаи. Добраться к ним можно лишь на вертолёте или пешими тропами.

Пешие тропы Гранд Каньона / Фото с сайта shutterstock.com

С недавних пор на территории каньона по всей территории стоят специальные "водопойные станции", где можно бесплатно набрать воды. Американцы посчитали, что 20% отходов парка составляет пластик, и решили это исправить. Однако переживать не нужно, путешественник всегда сможет утолить жажду:

Что же ждёт туриста в Чарынском каньоне, кроме природы?

Чарынский каньон / Фото с сайта shutterstock.com

Инфраструктура достаточно скромная, цены путешественники не жалуются, но и толпы туристов здесь явно не смогут принять. На условия проживания и

Эко парк в Чарынском Каньоне / Фото с сайта shutterstock.com

Однако в отзывах после посещения Чарынского каньона чаще всего встречаются такие: "Не хватает хотя бы минимального сервиса". В "отзовиках" путешественники жалуются на проблемы с водой, её можно купить

только в экопарке, а потому советуют запасаться заранее и подготовиться к отсутствию комфорта. Все удобства либо на парковке, либо уже в экопарке [3].

Чарынский каньон / Фото с сайта shutterstock.com

Глава Евразийской ассоциации туризма Рысты Карабаева и вовсе считает, что пока не созданы соответствующие условия, нацпарки для посещения туристов лучше ограничить. В пример она приводит сервис в США и Китае, где потоки туристов строго регулируют (чётко определено, где и как можно ходить, а куда народ лучше не пускать), и это делается не столько для удобства самих путешественников, сколько для того, чтобы защитить природу от нежелательного вмешательства.

В таком состоянии, как сейчас, наши нацпарки и природные места не готовы принимать поток туристов. В заповеднике Рангхамбор в Индии, где бенгальских тигров выращивают, там красивый четырёхзвёздочный отель в стиле Махараджа. Все условия для туристов есть. Что немаловажно, на своих машинах в нацпарках ездить нельзя. В США, Турции, Индии, да во всём мире автомобили оставляют на парковке, и сотрудники нацпарков сами доставляют туристов. Если можно ездить на собственном транспорте, то только определёнными дорогами и с правилами. Пешеходные тропы обязательно оборудованы туалетами.

В Китае огромным потоком управляют специально созданными инфраструктурными условиями. Например, поток заходит с одной стороны на построенную навесную дорогу и идёт только в одном направлении, обратно выхода нет. С высоты этой навесной дороги любуются природой, смотрят и фотографируют. Прямого контакта с нацпарком нет. А у нас разрешают на собственных автомобилях по нацпаркам развезать. В каком состоянии мы нацпарки и Большое Алмагинское озеро оставим следующему поколению? Одного природного ресурса недостаточно, чтобы водить туристов, – необходимы сервис и условия

По данным комитета лесного хозяйства и животного мира МЭГПР РК, в прошлом году нацпарки посетили 1,6 млн туристов. В ведомстве поясняют, работа по обустройству зон ведётся на постоянной основе, речь идёт об установке смотровых площадок, размещению бивачных полян, палаточных лагерей, информационных стендов, карт-схем туристских маршрутов и троп, указателей на трёх языках, обновлении и установке беседок, скамеек, туалетов и урн для мусора. На сегодняшний день в особо охраняемых природных зонах существует 159 туристических маршрутов и 74 тропы [4].

В заключение следует отметить, что в целях развития туризма в нашей стране нац-

компания Kazakh Tourism выбрала 10 направлений, которые собираются активно развивать:

- Астана – с потенциалом 1 000 000 туристов в год;
- Курортная зона "Бурабай" – с потенциалом 2 000 000 туристов в год;
- Озеро Алаколь – с потенциалом 2 500 000 туристов в год;
- Горный кластер Алмагинского региона – с потенциалом 2 500 000 туристов в год;
- Баянаульская курортная зона – с потенциалом 450 000 туристов в год;
- Имантау-Шалкарская курортная зона – с потенциалом 400 000 туристов в год;
- Озеро Балхаш – с потенциалом 400 000 туристов в год;
- Туркестан – с потенциалом 1 500 000 туристов в год;
- Космический комплекс "Байконур" как развлекательный туристический хаб – с потенциалом от 250 000 до 500 000 туристов в год;
- Мангыстау – с потенциалом 750 000 туристов в год.

ЛИТЕРАТУРА

1. Перспективы развития туризма в Казахстане: мнение участников выставки «Туризм и Путешествия» KITF 2016 <http://www.investkz.com/articles/9285.html>
2. Государственная программа развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2025 года: Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 мая 2019 года №360 // Информационная система «ПАРАГРАФ». 31–2019–мая.
3. Мамраева Д.Г., Ташенова Л.В. Актуальные вопросы развития туризма и гостиничного бизнеса в Казахстане // Туризм: право и экономика. – 2018.–№1(164).–С.16-22.
4. Тахтаева Р.Ш. Состояние, проблемы и перспективы развития инфраструктуры туризма в Республике Казахстан // Алтайский вестник Финансового университета. – 2018. - №3. – С. 77-86.

ҚАЗАҚСТАНДА ТУРИЗМ ДІ ДАМЫТУДЫҢ НЕГІЗГІ ТРЕНДТЕРІ

Мақалада еліміздегі туризмді одан әрі дамыту мәселелері көрсетілген. Үкімет туризмді дамыту үшін әртүрлі бағдарламалар әзірлесе де, туристер бізге әлі ұмтылмайды, егер олар келсе, олар қызмет пен инфрақұрылымға өте риза емес. Қазақстанда туризмді дамытудың кейбір негізгі трендтері қаралды.

Түйін сөздер: туризмді дамыту, негізгі

трендтер, Инфрақұрылым, дестинациялар, блогерлер, туристік көрікті жерлер

KEY TRENDS IN TOURISM DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN

The article points out the problems of further development of tourism in our country. It is noted that although the government is developing

various programs for the development of tourism, but tourists still do not seek us, and if they come, they are not too satisfied with the service and infrastructure. Some key trends of tourism development in Kazakhstan are considered.

Keywords: tourism development, key trends, infrastructure, destinations, bloggers, tourist attractions.

УДК 338.48

ОСНОВНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ РАЗВИТИЯ ТУРИСТИЧЕСКОГО РЫНКА В КАЗАХСТАНЕ

*А.М. Баймухамедова*¹, *Г.С. Баймухамедова*²,
*А.А. Лучанинова*³,
*М.Л. Александрова*⁴,

доктор бизнес администрирования,
бизнес-консультант в инновационно-
технологической компании АКЕС (Турция)¹,
кандидат экономических наук, профессор^{2,3},
старший преподаватель⁴,
Костанайский социально-технический
университет им. академика З. Алдамжар
(Казakhstan)

Положительные рецензии даны
д.э.н. Мишулиной О.В.
и к.э.н. Кузьменко А.Т.

В статье рассматриваются основные показатели развития туристического рынка в республике Казахстан за период с 2015 по 2019 годы. Приведены данные Комитета по статистике Министерства национальной экономики РК. Отмечается, что представленные в данной статье показатели развития туристического рынка в нашей стране, характеризуют недостаточный уровень развития туризма в Казахстане. Трансформация отрасли туризма Казахстана, переход на новые инновационные технологии должны выступать ключевым фактором диверсификации национальной экономики, повышения ее эффективности и конкурентоспособности.

Ключевые слова: туристический рынок, показатели развития, сфера услуг, ключевые отрасли, экономический рост, курортные зоны.

В условиях современных экономических преобразований вопросам развития сферы услуг, в особенности туристской индустрии, уделяется особое внимание. Туризм является одной из ведущих и наиболее динамичных отраслей мировой экономики. Демонстрируя быстрые темпы роста, высокую конкурентоспособность, туризм оказывает огромное влияние на ключевые отрасли экономики, выступая катализатором социально-экономического роста и развития.

Списочная численность сотрудников сферы туризма значительно различается в зависимости от объекта работы: так, например, в 2018 году в местах размещения она составляла – 29,2 тысячи человек, тогда как сотрудников турфирм и санаторно-курортных учреждений за аналогичный период насчитывалось – 7,4 и 8,0 тысяч человек соответственно.

За 2014-2018 годы в курортных зонах Казахстана функционировало от 567 до 900 мест размещения, включая отели 3-5 звезд, а также некатегоризированные места размещения и хостелы. За этот период было обслужено более 3,8 млн. человек, предоставлено 2,2 млн. койко-суток.

Следует также отметить, что единовременная вместимость мест размещения в курортных зонах составляет – 60117 койко-мест, что соответствует номерному фонду в 19624 единиц (Таблица 1) [1]

Одним из самых известных отелей, находящихся на территории курортных зон, является Rixos Borovoe, расположенный рядом с озером Щучье, в сосновом лесу Национального парка (в 260 километрах от столицы – г. Нур Султан). Отелю присвоена категория 5 звезд; он имеет в своем составе 200 номеров, ресторан, предлагающий блюда турецкой, османской и итальянской кухни, спа-центр, а также конференц-залы, предназначенные для

проведения деловых встреч и разнообразных событийных мероприятий.

Важнейшими параметрами развития туризма в стране являются показатели въездного и выездного туризма. Так, за 2014-2018 годы

число посетителей по выездному туризму составило порядка 52,4 млн. человек, тогда как по въездному только лишь – 35,8 млн. человек (Таблица 2).

Таблица 1 - Основные показатели деятельности мест размещения в курортных зонах за 2015-2019 гг.

Показатель	Годы				
	2015	2016	2017	2018	2019
Количество мест размещения, единиц	567	644	747	815	900
Обслужено посетителей местами размещения, чел	474124	530006	730882	979540	1111609
Количество номеров, единиц	11102	12400	14574	16930	19624
Единовременная вместимость, койко-мест	35178	39352	1520846	1794845	2179594
Данные Комитета по статистике Министерства национальной экономики РК					

Таблица 2 - Количество посетителей по въездному и выездному туризму за 2015-2019 годы, человек

Показатели	Годы				
	2015	2016	2017	2018	2019
Количество посетителей по выездному туризму	10449972	11302476	9755593	10260813	10646241
Количество посетителей по въездному туризму	6332734	6430158	6509390	7701196	8789314

Данные Комитета по статистике Министерства национальной экономики РК

Сегодня как на республиканском, так и на региональном уровнях проводится большая работа по привлечению иностранных туристов в Казахстан; реализуются мероприятия в сфере имиджевой политики и популяризации туристских дестинаций страны.

В основном, в РК иностранные туристы приезжают по деловым и профессиональным целям, на втором месте – личные цели, включая посещение знакомых и родственников, отдых в курортно-рекреационных зонах (как правило, находящихся недалеко от приграничной территории), покупка ГСМ (в частности, бензина), приобретение товаров и экологически чистых продуктов питания, покупка одежды и ремесленной продукции, посещение медицинских учреждений и стоматологических клиник, участие в событийных мероприятиях (ЭКСПО, международные отраслевые выставки, спортивные мероприятия и т.д.), обучение (Таблица 3) [2].

За 2015-2019 годы наибольший приток иностранных туристов наблюдался из Российской Федерации, Великобритании, США, Турции и Китая. В целом, доля посетителей-нерезидентов из стран СНГ в 2019 году составила 44%, из стран вне СНГ – 56% (Таблица 4) [3].

На территории Казахстана насчитывается 115 природоохранных учреждений, из них 10 заповедников: «Аксу-Джабаглы», «Алматынский», «Алакольский», «Барсакельмес», «Западно-Алтайский», «Каратауский», «Кургальджинский», «Маркакольский»,

«Наурузумский», «Устюртский» [5; 8]. Число проведенных экскурсий за 2014-2018 годы достигло показателя в 27 тысяч при средней ежегодной численности работников в 40 человек.

В заключение следует отметить, что представленные нами показатели туристического рынка в нашей стране, характеризуют

недостаточный уровень развития туризма в Казахстане. Трансформация отрасли туризма Казахстана, переход на новые инновационные технологии должны выступать ключевым фактором диверсификации национальной экономики, повышения ее эффективности и конкурентоспособности.

Таблица 3 - Количество посетителей по въездному туризму по целям за 2015- 2019 годы, человек

Показатели	Количество посетителей по въездному туризму				
	Годы				
	2015	2016	2017	2018	2019
Всего	6332734	6430158	6509390	7701196	8789314
в том числе:					
деловая и профессиональная	1178900	1044743	1096899	1186542	1223324
личная	5153834	5385415	5412491	6514654	7565990

Данные Комитета по статистике Министерства национальной экономики РК

Таблица 4 - Обслужено въезжающих посетителей-нерезидентов по странам за 2015-2019 годы, человек

Показатели	Годы				
	2015	2016	2017	2018	2019
Всего	679018	692213	722515	1419340	1346640
в том числе:	-	-	-	-	-
страны СНГ	255642	264717	309569	371337	363917
Российская Федерация	203616	217113	247709	287046	281367
Узбекистан	10323	11381	14005	18783	21160
Украина	18162	14816	19701	24303	21297
страны вне СНГ	423376	46743	412946	520574	467005
Соединенное Королевство	65023		34591	34290	34021
Индия	14186	12469	17545	24690	34768
Китай	35861	51162	63695	71269	76160
США	49718	41164	41019	48640	42345
Турция	44718	40764	37942	49208	4600

Данные Комитета по статистике Министерства национальной экономики РК

ЛИТЕРАТУРА

1. Мамраева Д.Г., Ташенова Л.В. Актуальные вопросы развития туризма и гостинич-

ного бизнеса в Казахстане // Туризм: право и экономика. – 2018.–№1(164).–С.16-22.

2. Панасова Ш.Б. Развитие туризма в Казахстане и России: сравнительный анализ //

Экономика и парадигма нового времени. – 2019. - №2.

3. Тахтаева Р.Ш. Состояние, проблемы и перспективы развития инфраструктуры туризма в Республике Казахстан // Алтайский вестник Финансового университета. – 2018. - №3. – С. 77-86.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИСТІК НАРЫҚТЫ ДАМУДЫҢ НЕГІЗГІ КӨРСЕТКІШТЕРІ

Мақалада 2015-2019 жылдар аралығындағы Қазақстан Республикасындағы туристік нарықты дамытудың негізгі көрсеткіштері қарастырылады. ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің деректері келтірілген. Аталған мақалада көрсетілген еліміздегі туристік нарықтың даму көрсеткіштері Қазақстандағы туризмнің жеткіліксіз даму деңгейін сипаттайды. Қазақстанның туризм саласын трансформациялау, жаңа инновациялық технологияларға көшу ұлттық экономиканы әртараптандырудың, оның тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттырудың түйінді факторы болуға тиіс.

Түйінді сөздер: туристік нарық, даму көрсеткіштері, қызмет көрсету саласы, негізгі салалар, экономикалық өсу, курорттық аймақтар

KEY INDICATORS OF THE DEVELOPMENT OF THE TOURISM MARKET IN KAZAKHSTAN

The article discusses the main indicators of the development of the tourism market in the Republic of Kazakhstan for the period from 2015 to 2019. The data of the Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan are presented. It is noted that the indicators of the development of the tourism market in our country presented in this article characterize the insufficient level of tourism development in Kazakhstan. The transformation of the tourism industry in Kazakhstan, the transition to new innovative technologies should be a key factor in the diversification of the national economy, increasing its efficiency and competitiveness.

Keywords: tourism market, development indicators, service sector, key industries, economic growth, resort areas.

УДК 330.322

ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖОБАЛАРЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУҒА АРНАЛҒАН КРИТЕРИЙЛЕР ЖҮЙЕСІ

Т.П. Дорожко¹, А.А. Жилкайдарова²,
экономика ғылымдары кандидаты, доценті¹,
аға оқытушы²,
академик З.Алдамжар атындағы Қостанай
әлеуметтік-техникалық университеті
(Қазақстан)

Исмуратова Г.С., э.ғ.д.
және Махметов Е.Х. э.ғ.к.
жағымды рецензиясын

Мақалада экономикалық өсу, жоғары инвестициялық белсенділік секторларын дамытудың басым бағыттары көрсетілген.

Ұзақ уақыт бойы экономикалық өсудің жоғары қарқынына жағдай жасау және жағымсыз сыртқы әсерлерден шығу. Жүргізіліп жатқан интеграциялық процестер географиялық жақындық, көлік инфрақұрылымының жоқтығы және халықаралық корпорациялардағы айырмашылықтар интеграцияның дамуына мүмкіндік бермейтіндігін көрсетті. Халықаралық саясат пен сыртқы экономикалық байланыстардағы өзгерістерден кейін экономикалық саладағы интеграцияны күшейтті.

Мақалада бірыңғай принциптер негізінде жүзеге асырылуы тиіс техникалық, технологиялық, қаржылық, салалық және басқа да аймақтық ерекшеліктерге байланысты инвестициялық жобалардың тиімділігін бағалаудың әдістемесін әзірлеу қажеттілігі атап көрсетілген. Қазақстандағы инвестициялық ахуал

талданды және мемлекеттің инвестицияға деген ашықтық саясаты шетелдік инвесторлардың іскерлік белсенділігін көрсету үшін қолайлы орта мен жағдай жасауға, инвестиция көлемін тек басым салаларға ғана емес, сонымен қатар оларды Қазақстан экономикасының басқа байланысты салаларына инвестициялардың табыстылығына сендіруге мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: интеграция, экономикалық өсу, көлік инфрақұрылымы, техникалық әлеует, мамандандыру, халықаралық ынтымақтастық, стратегия, тактика, басқару шешімдері.

Инвестициялау қарқынды дамып келе жатқан мемлекет қызметінің маңызды аспектілерінің бірі болып табылады, оның басымдылығы қысқа мерзімді емес, ұзақ мерзімді перспективада рентабельділікке басымдық береді. Сонымен қатар, инвестициялық саясатты жүзеге асыратын кәсіпорындардың табысты қызметі инвестициялық жобаларды талдау және іріктеу процесінің қалай ұйымдастыруына да байланысты.

ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев жыл сайынғы Жолдауында: "жаһандық трендтерді талдау бүкіл әлемдегі инвесторлар капиталды қолданудың жаңа салаларын іздейтіндігін көрсетеді. Қысқа мерзімді алыпсатарлық салымдардан дәстүрлі салаларға ұзақ мерзімді инвестицияларға қайта бағдарлау жүріп жатыр.

Келесі секторларды дамытудың басым бағыттарын атап өтті:

- ◆ агроөнеркәсіп кешені;
- ◆ құрылыс индустриясы және құрылыс материалдары;
- ◆ мұнай өңдеу және сервистік қызметтер;
- ◆ металлургия;
- ◆ химия және фармацевтика;
- ◆ энергетика және инфрақұрылым" [1].

Сондықтан бірыңғай қағидаттар негізінде жүзеге асырылуы тиіс техникалық, технологиялық, қаржылық, салалық және басқа да өңірлік ерекшеліктерге байланысты инвестициялық жобалардың тиімділігін бағалау әдістемесін әзірлеу қажет.

Жобалардың инвестициялық тартымдылығын бағалаудың негізгі қағидаттары:

- жобаны оның бүкіл өмірлік цикл бойында қарау - инвестицияға дейінгі зерттеулерді жүргізуден бастап оның толық

аяқталуына дейін;

- әртүрлі валюталарды пайдалану мүмкіндігін ескере отырып, жобаны жүзеге асырумен байланысты барлық ақшалай түсімдер мен шығыстарды қамтитын ақша ағымдарын модельдеу;

- әртүрлі жобаларды (жоба нұсқаларын) салыстыру шарттарының салыстырмалылығы);

- позитивтілік және максималды әсер. Ол үшін инвестордың көзқарасы бойынша балама инвестициялық жобаларды салыстыру кезінде жобаның ең үлкен эффект мәні бар артықшылығы қажет;

- уақыт факторын есепке алу. Жобаның тиімділігін бағалау кезінде уақыт факторының әртүрлі аспектілері, оның ішінде жоба параметрлерінің және оның экономикалық ортасының серпінділігі (уақыттың өзгеруі), өнім өндіру немесе ресурстардың түсуі мен оларды төлеу арасындағы уақыт алшақтықтары, әртүрлі уақыт шығындарының теңсіздігі және;

- бұрын құрылған өндірістік қорларды тартуға байланысты шығындарды, сондай-ақ жүзеге асырудан тікелей туындаған алдағы шығындарды қоса алғанда, жобаны жүзеге асыру барысында болатын шығындар мен түсімдерді ғана есепке алу;

- "жобамен" және "жобасыз" нұсқалардың экономикалық әсерін салыстыру»;

- жобаның барлық маңызды салдарын есепке алу. Инвестициялық жобаның тиімділігін айқындау кезінде экономикалық, экономикадан тыс, қоғамдық игіліктер мен артықшылықтар ескерілуге тиіс;

- жобаның әртүрлі қатысушыларының болуын, олардың мүдделерінің сәйкес келмеуін және дисконт нормасының жеке мәндерінде көрсетілген капитал құнының әртүрлі бағалауларын есепке алу;

- көп сатылы бағалау. Жобаны әзірлеу мен жүзеге асырудың әртүрлі сатыларында (инвестицияларды негіздеу, ТЭН, қаржыландыру схемасын таңдау, экономикалық мониторинг) оның тиімділігі пысықтаудың әртүрлі тереңдігімен қайтадан айқындалады;

- жобаны іске асыру барысында құрылатын өндірістік қорлардың жұмыс істеуі үшін қажетті айналым капиталына қажеттіліктің инвестициялық жобаның тиімділігіне әсерін есепке алу;

-инфляцияның әсерін есепке алу (жобаны іске асыру кезеңінде әртүрлі өнімдер

мен ресурстарға бағаның өзгеруін есепке алу) және жобаны іске асыру кезінде бірнеше валютаны пайдалану мүмкіндігі;

- жобаны іске асыруға ілеспе болатын белгісіздіктер мен тәуекелдердің әсерін есепке алу (сандық нысанда).

Инвестициялық жоба әр түрлі жағынан сипатталады: қаржылық, технологиялық, ұйымдастырушылық, уақытша және т. б.

Барлық осы бағалау критерийлерін қолданған кезде жоба, ең алдымен, мыналарды қамтамасыз етуі керек:

- салынған қаражатты тауарлар мен қызметтерді сатудан түскен кірістер есебінен өтеу;

- кірістіліктің ең төменгі деңгейін құратын, ақшаның сатып алу қабілетінің жалпы (инфляциялық) өзгеруін өтейтін, сондай-ақ жобаны жүзеге асырумен байланысты инвестордың тәуекелін жабатын капитал өсімі;

- мерзім ішінде инвестициялардың өтелімділігі [2].

Инвестициялық операциялардың осындай нәтижелеріне қол жеткізудің шынайылығын анықтау кез-келген инвестициялық жобаның тиімділігін талдаудың негізгі міндеті болып табылады.

Жобаларды іріктеу кезіндегі негізгі басымдықтар:

◆ қайта өңдеу өндірістерін құру немесе жаңғырту;

◆ кластерлік тәсілді және жаңа технологиялар трансфертін пайдалана отырып дамыту

◆ технологиялар;

◆ бәсекеге қабілетті, импортты алмастыратын және

◆ экспортқа бағдарланған тауарлар мен қызметтер;

◆ бизнестің табысты отандық және шетелдік үлгілерінің қайталануы

◆ (франчайзинг);

◆ жаңаларын құратын әлеуметтік маңызы бар бағыттарды қалыптастыру ;

◆ жұмыс орындары.

Қордың жобаларды іріктеу кезіндегі негізгі өлшемдері:

- инвестициялық жобалардың мемлекеттік саясат басымдықтарына сәйкестігі;

- ұсынылатын қаржы құралының тәуекелдерін жабуды қамтамасыз етудің болуы;

- қарыз алушының несие қабілеттілігіне, төлем қабілеттілігіне және қаржылық тұрақтылығына қойылатын талаптарды

орындау;

- жобаны іске асыру нәтижесінде құрылатын өнімнің бәсекеге қабілеттілігі және жобаны іске асыру үшін материалдық-шикізат базасының жеткіліктілігі;

- жобаның өтелімділігі мен пайдалылығы;

- енгізілетін технологиялардың және/немесе қаржы лизингі нысанасының қазіргі заманғы технологиялар деңгейіне сәйкестігі;

- жобаны іске асыру үшін білікті персоналдың, оның ішінде компания менеджментінің болуы;

- жұмыс істеп тұрған жұмыс орындарын сақтау және жаңа жұмыс орындарын құру.

Қазақстанда 19 млрд. доллардан астам қаражат бөлінді, бұл елдің ЖІӨ-нің 14 пайызына сәйкес келеді, бұл оң нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік берді:

- жұмыспен қамту мәселесін тұрақтандыру: 100 мыңға жуық жұмыс орнын құру, жұмыссыздық 7,2 пайыз деңгейінде тоқтатылды.

- халықаралық резервтер 43 миллиард АҚШ доллары деңгейінде тұрақтанды.

- қаржы жүйесін жалпы тұрақтандыру. Экономиканы немс және инвестициялау көлемінің өсуі, инфляция төмендеді.

- тәуелсіздік алған сәттен бастап Қазақстан әрқашан саясатты ұстанады[2].

Қазақстандағы инвестициялық ахуал және инвестициялар үшін ашықтық мемлекетінің саясаты шетелдік инвесторлардың іскерлік белсенділігін көрсету үшін қолайлы орта мен жағдайлар жасауға, инвестициялар көлемін басым салаларға ғана емес, сонымен қатар оларды Қазақстан экономикасының басқа да аралас салаларына инвестициялардың пайдалылығына сендіруге мүмкіндік берді.

Индустриялық-инновациялық дамуды іске асыру үшін экономиканың шикізаттық емес секторын іс жүзінде дамытудың қажеттілігі мен рөлі "Қазақстанның 30 корпоративтік көшбасшысы" мемлекеттік бағдарламасында атап өтілді.

Қазақстанда инвестициялық нарықты дамыту мен әртараптандыруға инвесторлар үшін жаңа мүмкіндіктер ашатын Ресей, Беларусь және Қазақстан арасында Бірыңғай кеден одағын қалыптастыру ықпал ететін болады.

Инвестициялық жобаларды бағалаудың ұсынылып отырған өлшемдері пысықталудың жоғары дәрежесін қамтамасыз етуге, қажетті инфрақұрылымның дамуына ықпал етуге, оларды Қазақстан экономикасының нақты сек-

торына және оның өңірлеріне белсенді ілгерілетуге тиіс.

Экономиканың секторларына қаржылық және қаржылық емес қолдау көрсету арқылы елдің несие жүйесінің үшінші деңгейі ретінде микроқаржы секторының сапалы дамуына жәрдемдесу жүзеге асырылады.

"Тобыл" әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациясының (ӘКК) қызметі Мемлекеттік-жекешелік әріптестік шеңберінде мемлекеттік активтерді тиімді пайдалану арқылы Қазақстанның солтүстік өңірінің инвестициялық жобаларын іске асыруға бағытталған.

"Тобыл" ӘКК Қостанай облысындағы инвестициялық қызметті дамытуға мынадай бағыттар бойынша ықпал етуге және белсенді қатысуға тиіс:

- ауылдық жерлерде ет өнімдерін өндіруді іске қосу;
- өңірдің және республиканың азық-түлік қауіпсіздігі;
- ет өнімдерін өткізудің жаңа нарықтары;
- өңірде мал басының тиімді өсуі;
- шаруалардан малды тікелей сатып алу;
- ет өнімдерін қалалық бағамен сату жерде;

- жаңа жұмыс орындары.

Облыстағы инвестициялық қызметті жандандыру 6 863 ауыл шаруашылығы құрылымдарының және басқа да шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің (ШОКС) қаржылық проблемаларын шешуге ықпал етуі тиіс, жұмыс істейтіндердің саны - 110,7 мың адам және тіркелмеген кәсіпкерлердің едәуір саны бар 40,3 мың бірлік [3].

Осылайша, Мемлекеттік бағдарламалар мен институционалдық инфрақұрылымды жетілдіру инвестициялық қызметті дамытуға және мынадай міндеттерді шешуге ықпал етеді:

- микронесиелік ұйымдарда ақпараттық технологияларды дамыту;
- оқыту бағдарламаларын жүзеге асыру;
- МНҰ қызметінің заманауи стандарттарын енгізу.

- экономикалық белсенді халықтың қаржы ресурстарына қол жеткізуін кеңейту;

- шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту есебінен халықтың табысын ұлғайтуға ықпал ету, халықтың өзін-өзі жұмыспен қамтуын арттыру, қосымша жұмыс орындарын құру, қаржы нарығында бәсекелестікті дамытуды ынталандыру.

Жүргізілген Маркетингтік-талдамалық зерттеулерге сәйкес және Қостанай

облысының 2030 жылға дейінгі даму тұжырымдамасына сәйкес Қостанай облысының қалалары мен аудандарын мамандандырудың оңтайлы нұсқалары айқындалды:

Дағдарыс жағдайында қаржыландыру көлеміндегі шектеулер сипаттамалары мақалада келтірілген жобалардың тиімділігін бағалаудың қазіргі заманғы әдістерін әзірлеуді және қолдануды қамтамасыз етуі керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.А. Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана / Астана. 06.03. 2019 г.

2. Лахметкина Н.И. Инвестиционная стратегия предприятия – 2006.

3. Дорожко Т. Инвестиционная активность - фактор, определяющий возможность развития интеграции и стабилизации экономики // Сборник статей Университет международного бизнеса, 12.2009.

СИСТЕМА КРИТЕРИЕВ ДЛЯ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье выделены приоритетные направления развития секторов экономического роста, высокой инвестиционной активности. Созданием условий для высоких темпов экономического роста в течение длительного времени и преодоление негативного внешнего воздействия.

Происходящие процессы интеграции показали, что географическую близость, отсутствие транспортной инфраструктуры, различия международных корпораций не давали развиваться интеграции. Активизировала интеграция в сфере экономики после изменений в международной политике и внешне-экономических взаимосвязей.

В статье подчеркнута необходимость разработки методики оценки эффективности инвестиционных проектов, зависящих от технических, технологических, финансовых, отраслевых и других региональных особенностей, которые должны осуществляться на основе единых принципов.

Проанализирован инвестиционный климат в Казахстане и политика государства открытости для инвестиций, что позволило создать благоприятную среду и условия для проявления деловой активности иностранных инвесторов, расширить объемы инвестиций

не только в приоритетные отрасли, но и в выгоды инвестиций в другие – смежные отрасли экономики Казахстана.

Ключевые слова: интеграция, экономический рост, транспортная инфраструктура, технический потенциал, специализация, международное сотрудничество, стратегия, тактика, управленческие решения.

SYSTEM OF CRITERIA FOR EVALUATING THE EFFICIENCY OF INVESTMENT PROJECTS OF THE KOSTANAY REGION

The article highlights the priority directions of development of sectors of economic growth, high investment activity. Creating conditions for high rates of economic growth for a long time and overcoming negative external influences. The ongoing integration processes showed that geographic proximity, lack of transport infrastructure, and differences in international corporations did not allow integration to develop. Activated integration in the economic sphere after

changes in international policy and foreign economic relations.

The article emphasizes the need to develop a methodology for assessing the effectiveness of investment projects that depend on technical, technological, financial, industry and other regional features, which should be carried out on the basis of common principles. The investment climate in Kazakhstan and the state's policy of openness to investment have been analyzed, which made it possible to create a favorable environment and conditions for the manifestation of business activity of foreign investors, to expand the volume of investments not only in priority sectors, but also to convince them of the profitability of investments in other - related sectors of the economy of Kazakhstan.

Keywords: integration, economic growth, transport infrastructure, technical potential, specialization, international cooperation, strategy, tactics, management decisions.

УДК 330.322

ФАКТОРЫ ИНВЕСТИЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ РАЗВИТИЕ ИНТЕГРАЦИИ

Т.П. Дорожко¹, Г.А. Камзина²,
кандидат экономических наук, доцент¹,
старший преподаватель²,
Костанайский социально-технический
университет им. академика З. Алдамжар
(Казахстан)

Положительные рецензии даны
д.э.н. Мишулиной О.В.
и к.э.н. Лучаниновой А.А.

В статье выделены факторы, определяющие возможность стабилизации, развития интеграции и последующего экономического роста, высокой инвестиционной активности. Созданием условий для высоких темпов экономического роста в течение длительного времени и преодоление негативного внешнего воздействия.

Происходящие процессы интеграции показали, что географическую близость, отсутствие транспортной инфраструктуры,

различия международных корпораций не давали развиваться интеграции. Активизировала интеграция в сфере экономики после изменений в международной политике и внешнеэкономических взаимосвязей.

Координация развития интеграции в современном мире дополняет создание международных органов управления, становится обязательным для исполнения решений межгосударственных и актов законодательных, тесное соединение производства и технических потенциалов стран на основе развития специализации и международной кооперации, разработки стратегии и тактики управленческих решений.

В статье подчеркнута необходимость того, что страны должны делегировать отдельные полномочия, инструменты для их осуществления странами- претендентами интеграционного блока. Необходимо разделение полномочий по вопросам определения стратегии, создания структур и разработки механизмов сотрудничества для согласования подходов национальных к выработке стратегических решений.

Ключевые слова: интеграция, экономический рост, транспортная инфраструктура, технический потенциал, специализация, меж-

дународная кооперация, стратегия, тактика, управленческие решения.

Актуальным фактором, определяющим возможность стабилизации, развития интеграции и последующего экономического роста, является высокая инвестиционная активность.

В Законе Республики Казахстан «О государственной поддержке прямых инвестиций» выделяют прямые инвестиции - все виды инвестиций, за исключением связанных суверенными гарантиями РК и входящих в рамки официальной технической помощи или грантов, предоставляемых РК. Косвенные инвестиции - это вложения в портфель, иначе говоря, набор ценных бумаг или имущественных ценностей.

В коммерческой практике принято различать следующие типы инвестиций:

- инвестиции в физические активы;
- инвестиции в денежные активы;
- инвестиции в нематериальные активы.

Их использование влияет на изменение механизма управления и организации инвестиционной деятельности как основы экономического роста, на повышение конкурентоспособности корпораций и национальной экономики в целом.

Различают реальные (капиталообразующие) инвестиции - вложения в создание новых, реконструкцию или техническое перевооружение существующих предприятий и финансовые (портфельные) вложения в покупку акций и ценных бумаг государства, других предприятий, инвестиционных фондов.

Одновременно с развитием рыночных отношений в практике хозяйственной деятельности корпораций (предприятий) всех форм собственности широкое распространение получили финансовые инвестиции и инвестиции в реальные активы.

Возможные разновидности инвестиций можно свести к следующим основным группам:

- инвестиции в повышение эффективности, цель которых является прежде всего создание условий для снижения затрат фирмы за счет замены оборудования, обучения персонала или перемещения производственных мощностей в регионы с более выгодными условиями производства;
- инвестиции в расширение производства, которое необходимо для диверсификации выпуска товаров для сформированных рынков в рамках существующих производств;
- инвестиции в создание новых произ-

водств, которые обеспечат создание совершенно новых предприятий;

- инвестиции с целью удовлетворения требований государственных органов управления, необходимые для соответствия экологических стандартов и безопасности продукции.

Основной целью политики привлечения инвестиций является преодоление экономической отсталости, обеспечение высокого качества жизни населения страны на основе использования отечественных и зарубежных капиталов, модернизации и структурных преобразований национальной экономики.

Более точнее, можно сформулировать цель инвестиционной политики – это реализация стратегического плана экономического и социального развития РК, направленная на оживление инвестиционной деятельности, а также на подъем отечественной экономики и эффективности общественного производства.

Для более полной характеристики необходимо провести анализ инвестиционного климата (среды).

Инвестиционная среда – это совокупность экономических, политических, социальных, правовых, технологических и других условий, призванных способствовать эффективной трансформации сбережений в создание нового капитала.

Элементы инвестиционной среды:

- объекты инвестирования;
  - субъекты, участники инвестиционной деятельности;
  - инвестиционные рынки;
  - инвестиционные институты.
- Рынок инвестиций – имеет ряд сегментов, который призван выполнять следующие функции:
- мобилизация и перераспределение временно-свободных денежных средств;
  - реализация рыночных механизмов, формирование цен на активы;
  - перераспределение рисков и ликвидности между участниками инвестиционной деятельности;
  - ускорение оборачиваемости капитала;
  - создание общего информационного пространства для субъектов инвестиционной деятельности.

За последние годы достигнуты значительные успехи по формированию и укреплению благоприятного инвестиционного климата в Республике Казахстан.

Показателями эффективности работы в этом направлении является ряд следующих

достижений:

1. Усовершенствована законодательно-правовая база, в частности был принят ряд правительственных документов: Закон РК “Об иностранных инвестициях”, Закон РК “О государственной поддержке прямых иностранных инвестициях”, Закон РК “О государственном контроле при применении трансфертных цен”, Закон РК “Об инвестициях”.

2. В Казахстане сформировано несколько крупных потенциальных источников инвестиционных ресурсов: Банк развития Казахстана, денежные средства на депозитных счетах банков второго уровня, пенсионные и другие финансовые активы.

3. Объем прямых иностранных инвестиций имеет тенденции роста и оживления деловой активности инвесторов.

4. Большая доля иностранных инвестиций направлена в приоритетные отрасли национальной экономики, а именно в минерально-сырьевой комплекс Казахстана [1].

Для развития инвестиционной деятельности выделены приоритетные секторы экономики, развитию которых придается особое значение, а именно:

- производственная инфраструктура;
- обрабатывающая промышленность;
- объекты города Астана;
- жилье, объекты социальной сферы и туризма;
- сельское хозяйство.

Для создания благоприятного инвестиционного климата в Казахстане необходим целый ряд различных мер:

- совершенствование законодательной базы;
- либерализация внешней и внутренней торговли;
- формирование частного сектора;
- развитие рыночной инфраструктуры;
- устойчивость банковской системы;
- развитие валютного рынка;
- упорядочение принятия управленческих решений в государственных органах и другие факторы [2].

Необходимость привлечения в экономику страны крупномасштабных инвестиционных ресурсов, рационального и эффективного использования иностранных и отечественных инвестиций потребовала создание единого государственного органа.

Для развития инвестиционного рынка и экономического развития экономики Северного региона Казахстана создано акционерное общество «Национальная компания

«Социально-предпринимательская корпорация «Тобол», которая содействует развитию Северо-Казахстанской и Костанайской областей путем консолидации государственного и частного секторов, созданию единого экономического рынка на основе кластерного подхода, формирования благоприятной экономической среды для привлечения инвестиций и инноваций, участия в разработке и реализации программ, направленных на социальное развитие регионов, а также разведку, добычу, переработку полезных ископаемых, в том числе и общераспространенных, за исключением следующих полезных ископаемых: газ (кроме метана, добываемого из угольных пластов), нефть, уран.

Основные задачи СПК:

- выявление государственных активов, наиболее привлекательных для развития бизнеса;
- вовлечение бизнес-структур в деловые отношения;
- создание эффективных и конкурентоспособных производств;
- формирование благоприятной среды для привлечения инвестиций и инноваций;
- диверсификация экспортного потенциала Северного региона Казахстана;
- корпоративное управление процессами компании.

СПК стало центром инноваций региона, крупным поставщиком промышленной и сельскохозяйственной продукции на внутреннем и внешнем рынках и будет способствовать продвижению продукции малого и среднего предпринимательства, а также консолидации малоуспешных частных предприятий.

В условиях финансового кризиса пришлось сократить объем финансирования, некоторые проекты заморожены, но инвестиционная деятельность продолжается, которой необходимо создать благоприятный инвестиционный климат.

В Костанайской области вложено инвестиций в основной капитал по оценке за 2019 год на сумму 66793,6 млн. тенге, что составляет 101,9% к аналогичному периоду 2018 года.

Анализ индустриально-инновационного рынка показывает, что перечень инвестпроектов на 2017-2019 годы включено проектов стоимостью 453,6 млрд. тенге. Планируется создать свыше 9 тысяч рабочих мест.

Таким образом, инвестиции необходимы для решения следующих задач:

- расширения и развития производства;

- недопущения чрезмерного морального и физического износа основных фондов;
- повышения технического уровня производства;
- повышения качества и обеспечения конкурентоспособности продукции конкретного предприятия;
- осуществления природоохранных мероприятий;
- приобретения ценных бумаг и вложения средств в активы других предприятий. [3].

ЛИТЕРАТУРА

1. Послание Президента Республики Казахстан Назарбаева народу Казахстана 06.02.2019г. Астана.
2. Региональный статистический ежегодник Костанайской области /Под ред. К. Баримбекова. Костанай, 2018,327 с
3. Тезисы выступления акима Костанайской области Кулагина С.В. на региональной конференции «Стратегия Казахстан 2030».

ИНТЕГРАЦИЯНЫҢ ДАМУЫН АНЫҚТАЙТЫН ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІК ФАКТОРЛАРЫ

Мақалада тұрақтандыру, интеграцияны дамыту және одан кейінгі экономикалық өсу, жоғары инвестициялық белсенділікті анықтайтын факторлар көрсетілген. Ұзақ уақыт бойы экономикалық өсудің жоғары қарқынына жағдай жасау және жағымсыз сыртқы әсерлерден шығу. Жүргізіліп жатқан интеграциялық процестер географиялық жақындық, көлік инфрақұрылымының жоқтығы және халықаралық корпорациялардағы айырмашылықтар интеграцияның дамуына мүмкіндік бермейтіндігін көрсетті. Халықаралық саясат пен сыртқы экономикалық байланыстардағы өзгерістерден кейін экономикалық саладағы интеграцияны күшейтті. Қазіргі әлемдегі интеграцияны дамытуды үйлестіру халықаралық басқару органдарын құруды толықтырады, бұл мемлекетаралық шешімдер мен заңнамалық актілерді жүзеге асыру, мамандандыру мен халықаралық ынтымақтастықты дамыту, басқару шешімдерінің стратегиялары мен тактикасын құру негізінде елдердің өндірістік-техникалық әлеуетін тығыз

байланыстыру үшін міндетті болып табылады. Мақалада елдердің интеграциялық блокқа қатысушы-елдердің оларды жүзеге асырудың белгілі бір өкілеттіктерін, құралдарын беру қажеттілігі баса айтылған. Стратегиялық шешімдерді қабылдауда ұлттық тәсілдерді үйлестіру үшін стратегияны анықтау, құрылымдар құру және ынтымақтастық тетіктерін әзірлеу үшін биліктің бөлінуі қажет.

Түйін сөздер: интеграция, экономикалық өсу, көлік инфрақұрылымы, техникалық әлеует, мамандандыру, халықаралық ынтымақтастық, стратегия, тактика, басқару шешімдері.

FACTORS OF INVESTMENT ACTIVITY DETERMINING THE DEVELOPMENT OF INTEGRATION

The article highlights the factors that determine the possibility of stabilization, development of integration and subsequent economic growth, high investment activity. Creating conditions for high rates of economic growth for a long time and overcoming negative external influences. The ongoing integration processes showed that geographic proximity, lack of transport infrastructure, and differences in international corporations did not allow integration to develop. Activated integration in the economic sphere after changes in international policy and foreign economic relations. Coordination of the development of integration in the modern world complements the creation of international governing bodies, it becomes mandatory for the implementation of interstate decisions and legislative acts, a close connection of production and technical potential of countries based on the development of specialization and international cooperation, the development of strategies and tactics of management decisions. The article emphasizes the need for countries to delegate certain powers, tools for their implementation by the countries-applicants of the integration bloc. A separation of powers is needed to define strategy, create structures and develop cooperation mechanisms to harmonize national approaches to strategic decision-making.

Keywords: integration, economic growth, transport infrastructure, technical potential, specialization, international cooperation, strategy, tactics, management decisions.

УДК 004.45

ТЕХНОЛОГИЯ АДАПТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЕМ

*Г.С. Баймухамедова¹, А.А. Лучанинова²,
А.С. Мустафина³,
кандидат экономических наук, доцент^{1,3},
кандидат экономических наук, профессор²,
Костанайский социально-технический
университет им. академика З. Алдамжар
(Казахстан),*

*Положительные рецензии даны
д.э.н. Мишулиной О.В.
и к.т.н. Суховым М.В.*

В статье рассматривается адаптивная модель, в основе которой лежат конкретные этапы, механизмы и инструменты адаптации. Модель основана на применении адаптивного управления на различных временных этапах функционирования предприятия (планирование, реализация проекта, учет и анализ). Описаны основные параметры модели, представлены схема адаптивной модели управления и схема компьютерной поддержки управления малым предприятием.

Ключевые слова: адаптивная модель, инструменты адаптации, параметры модели, циклы управления, управление предприятием.

В качестве примера реализации адаптивного подхода к управлению предприятиями можно предложить следующую модель, в основе которой лежат конкретные этапы, меха-

низмы и инструменты адаптации. На рис. 1 приведена схема адаптивной модели управления малым предприятием. Модель основана на применении адаптивного управления на различных временных этапах функционирования предприятия (планирование, реализация проекта, учет и анализ). Условно можно выделить три цикла управления. Оперативный цикл предусматривает контроль и анализ текущей информации. Тактический цикл основан на анализе баланса предприятия за отчетный период. Стратегический цикл предполагает корректировку деятельности фирмы в долгосрочном периоде.

Основные параметры модели:

- ◆ тип предприятия - различные предприятия малого и среднего бизнеса;

- ◆ стратегия адаптации - количественная, не предполагающая организационных изменений фирмы, использующая экономико-математические методы и средства вычислительной техники как основной, либо вспомогательный инструмент для принятия управленческого решения;

- ◆ этапы адаптации: бизнес-планирование, краткосрочная адаптация, долгосрочная адаптация;

- ◆ инструменты адаптации: линейное программирование и другие методы оптимизации, теория адаптивных систем, пакет программ на базе табличного процессора EXCEL, разработанный автором (схема компьютерной поддержки модели приведена на рис. 2).

В следующих разделах приводятся конкретные механизмы адаптации, используемые на различных этапах реализации модели.

Рисунок 1 - Схема адаптивной модели управления

Рисунок 2 Схема компьютерной поддержки управления малым предприятием

Любое мероприятие, требующее вложения средств, должно начинаться с разработки внутрифирменного документа, называемого бизнес-планом.

В составе бизнес-плана существенное место занимают динамические ряды достаточно широкого круга показателей [1]. Расчеты ведутся с учетом элементов прогнозирования, привлечения экспертных оценок о будущем состоянии того или иного финансового и производственно-экономического процесса не только на конечный момент реализации проекта, но и в варианте поквартального (помесячного) описания ситуации. Подготовка подробного количественного анализа является основой принятия решений для всех участников проекта и выработки их общей стратегии при условии достижения каждым из них своего собственного интереса благодаря вариантному подбору исходных и конечных параметров.

Наиболее полный учет динамики реализации проекта при подготовке и анализе бизнес-плана возможен с использованием специализированных компьютерных систем моделирования, приспособленных для решения подобных задач. Правильный выбор и эффективное использование компьютерных программных продуктов позволяет значительно улучшить качество самих бизнес-планов.

В настоящее время существует весьма широкий спектр специализированных программных продуктов.

Наиболее часто в практике применяются

следующие пакеты прикладных программ [2]: COMFAR (Computer model for feasibility analysis and reporting) и PROSPDST (Project profile screening and reappraisal information system), созданные при UNTOO - Организации Объединенных Наций по промышленному развитию; пакет «Альт-Инвест» фирмы «Альт» (Санкт-Петербург) и пакет «Project expert» фирмы «ПРО-ИНВЕСТ Консалтинг» и др.

Все эти программные продукты являются либо самостоятельными разработками, либо реализованы на базе электронных таблиц. К достоинствам данных пакетов можно отнести их универсальность и простоту эксплуатации пользователями с различными уровнями профессиональной и информационной подготовки. В то же время следует отметить и недостатки подобной «универсализации».

Во-первых, приобретение лицензионных программных средств доступно далеко не всем предпринимателям, особенно работающим в сфере малого бизнеса.

Во-вторых, большинство из современных специализированных программных продуктов, работающих в экономической сфере, несмотря на большую универсальность, обладают недостаточной мобильностью и зачастую не способны адаптироваться к изменениям нормативной базы.

В третьих, разработчики данных программ, используя высокий уровень сервиса, сами во многих случаях весьма далеки от ре-

ального бизнеса. Поэтому существует определенный барьер между специалистами в области информационных технологий и экономистами.

По-видимому, дальнейшее развитие информационного менеджмента в нашей республике приведет в ближайшее время к быстрому росту информационной культуры предпринимателей, который на фоне повышения их экономических знаний позволит на базе стандартных программ создавать собственные пакеты, поддерживающие конкретные сферы бизнеса. Это в полной мере относится к бизнес-планированию.

Примером подобных программ является представленный в работе [3] пакет бизнес-планирования на базе табличного процессора EXCEL.

Разработанный шаблон представляет собой совокупность связанных таблиц и графиков (гистограмм). Универсальность шаблона обусловлена единой методикой и нормативной базой составления финансового раздела бизнес-плана, независимо от вида деятельности фирмы. Весьма незначительные изменения могут касаться лишь различных исходных данных, налогообложения и некоторых других аспектов.

Шаблон содержит десять листов электронной таблицы. На первых семи листах содержатся данные за первый год деятельности предприятия (по месяцам). Все основные исходные данные приводятся на первых трех листах.

На первом листе приводятся данные по оборудованию, начальным расходам и другая исходная информация, а также расчет эксплуатационных (нетрудовых) расходов.

На втором листе располагаются две таблицы: одна для расчета фонда оплаты труда рабочих и служащих, другая - для расчета налогов и пособий, связанных с фондом оплаты труда и списочным составом работников.

На третьем листе делается расчет стоимости реализованной продукции, расходы на покупку товаров и материальных ценностей и подсчитывается доход от продаж.

На четвертом листе шаблона представлена таблица прибылей и убытков. Для ее построения используются данные с предыдущих трех листов шаблона. По этому расчету оценивается прибыльность или убыточность данного проекта, определяется чистая прибыль, и рассчитываются налоги.

На пятом листе шаблона показываются денежные потоки предприятия.

На шестом листе шаблона приводятся две таблицы: источники и цели финансирования, а также балансовый отчет.

На седьмом листе определяется точка безубыточности на основании предшествующих данных. При этом определяется величина постоянных и переменных затрат и средняя цена изделия. Для наглядности данные выводятся в виде графика.

Восьмой, девятый и десятые листы шаблона посвящены второму и третьему году существования предприятия.

Автоматизация разработки финансового раздела бизнес-плана с использованием пакета EXCEL позволяет существенно сократить время составления бизнес-плана и избежать ошибок при его корректировке. Возможность связывания отдельных листов финансового плана позволяет провести сквозной анализ имеющейся информации. При необходимости оперативного изменения одного или нескольких параметров (например, при изменении порядка налогообложения) производится мгновенный пересчет всего плана.

Таким образом, простота, универсальность и способность к быстрой коррекции данных делает представленный пакет бизнес-планирования важнейшим инструментом адаптивного управления предприятием.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бизнес-план. Методические материалы. Под редакцией проф. Р.Г. Малиновского. - М.: «Финансы и статистика», 1997, 159 с.
2. Митяков С.Н., Митякова О.И., Панасевич И.С., Яблоков Ю.А. Пакеты прикладных программ. Учебное пособие. Н. Новгород, НГСХИ, 1993.-38 с.
3. Зороастрова И.В., Митяков С.Н., Митякова О.И., Спиридонова Т.П. Использование табличного процессора EXCEL в задачах планирования и управленческого учета. Тез. докл. Международ. конференции "Бухгалтерский учет, экономический анализ и аудит". Н. Новгород, НГУ, 1998. -С.87-88.

КӘСІПОРЫННЫҢ АДАПТИВТІ БАСҚАРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Мақалада бейімделудің нақты кезеңдеріне, механизмдері мен құралдарына негізделген бейімделу моделі қарастырылады. Модель кәсіпорын жұмысының әртүрлі уақытта кезеңдерінде (жоспарлау, жобаны іске асыру, есепке алу және талдау) адаптивті басқаруды қолдануға негізделген. Модельдің негізгі параметрлері сипатталған,

бейімделген басқару моделінің схемасы және шағын кәсіпорынды басқаруды компьютерлік қолдау схемасы ұсынылған.

Түйін сөздер: адаптивті модель, бейімделу құралдары, модель параметрлері, басқару циклдари, кәсіпорынды басқару

ADAPTIVE ENTERPRISE MANAGEMENT TECHNOLOGY

The article discusses the adaptive model, which is based on specific stages, mechanisms and tools of adaptation. The model is based on

the application of adaptive management at various time stages of the enterprise operation (planning, project implementation, accounting and analysis). The main parameters of the model are described, the scheme of the adaptive management model and the scheme of computer support for small enterprise management are presented.

Keywords: adaptive model, adaptation tools, model parameters, management cycles, enterprise management

УДК 336.71

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ САҚТАНДЫРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУ ДИНАМИКАСЫ

Т.П. Дорожко¹, Г.М. Әжібаева²,
экономика ғылымдары кандидаты, доценті¹,
аға оқытушы²,
Академик З.Алдамжар атындағы Қостанай
әлеуметтік-техникалық университеті
(Қазақстан)

Исмуратова Г.С., э.г.д.
және Махметов Е.Х. э.г.к.
жағымды рецензиясын

Мақалада әзірленіп жатқан Қазақстанның сақтандыру нарығы талданады. Онда ұлттық сақтандырудың негіздері қарастырылған.

Халықаралық тәжірибеге сәйкес, шоғырлану көрсеткіштері көрсетілген, Қазақстанның сақтандыру секторы монополизацияның төмен деңгейімен қалып отыр. Ұсынылған мәліметтер сақтандыру компанияларының меншікті капиталын және нәтижелерін сипаттайды. Деректер капиталдандырудың төмендігін көрсетеді, меншікті капиталы 10 миллиард теңгеден аспайды.

Талдау 2018 - 2019 жылдар аралығында байқалған экономикалық өсудің қалыпты тенденцияларын көрсетеді. Қазақстанның номиналды ЖІӨ 58 триллион теңгеден асады. ЖІӨ нақты өсімі 2,3-2,5% деңгейінде болжанауда. Нақты ЖІӨ өсуімен макроэкономикалық жағдай тұрақтануы керек. Бұл әсер Қазақстандағы сақтандыру саласына да әсер етеді. Алайда, 2019 жылы сақтандыру қызметтерінің қозғалыс деңгейі шамалы жоғарылайды және төмен деңгейде қалады. Қазақстанның ЖІӨ-дегі сақтандыру сыйлықақыларының үлесі шамамен 0,8% құрайды, бұл 2017 жылмен салыстырғанда 0,03% -ға көп.

Мақалада сақтандыру секторы капиталының өсу динамикасы көрсетілген, бірақ өсу қарқыны сақтандырушылар активтерінің өсу қарқынынан төмен. Орташа алғанда, меншікті капиталдың өсуі шамамен 5,4% құрайды. Қазақстанның сақтандыру секторы 174,5 млрд. теңге мөлшерінде пайда алған кезде, 2015 жылы рекордтық өсім тіркелді, пайда мөлшері 34 млрд. теңгені құрады.

Ұлттық сақтандыру нарығы ішкі инвестициялық ресурстарды тұрақты жеткізушілердің бірі болып қала береді, оның дамуына Қазақстан экономикасы аса мұқтаж.

Сарапшылар Қазақстандағы сақтандыру компанияларының инвестициялық портфелінің құрылымы жоғары саралауда ерекшеленбейтіндігін растайды. Сақтандыру қорының 90% - ға дейін классикалық қаржы құралдарына-салымдар мен бағалы қағаздарға орналастырылады. Бұл құралды Еуропа елдерінің сақтандыру компаниялары белсенді қолданады. Қазақстанда тек "өмірді сақтандыру" сыныбы бойынша лицензиясы бар сақтандыру ұйымдары ғана пайдалана алады. Соңғы 3 жылда сақтандыру компаниялары өзіне тазартылған қымбат металдарды және металл депозиттерін қамтитын өзге құралдарға инвестиция салмайды.

Түйін сөздер: ұлттық сақтандыру нарығы, сақтандыру нарығы, сақтандыру компаниялары, сақтандыру қорлары, инвестициялық портфельдің құрылымы, сақтандыру секторы, капиталдандыру, меншікті капитал, сақтандыру брокерлері, банктік банк конгломераттары.

Қазақстанда нарық даму сатысында, өйткені ұлттық сақтандырудың негіздері қаланды. Алайда сандық көрсеткіштер бойынша да, даму деңгейі бойынша да әлемнің дамыған елдерінен сақтандыру мәдениетінен едәуір артта қалып отыр.

Әлемдік сақтандыру нарығының өңірлік бөлінісінде тартылған сақтандыру сыйлықақыларының көлемі бойынша Азия көшбасшы болып табылады, 1,49 трлн. АҚШ долларын немесе әлемдік сақтандыру нарығының 31,5% - ын құрайды. Жапония, Қытай және Оңтүстік Корея көшбасшы болып табылады, олардың жиынтық үлесі азиялық сақтандыру нарығының шамамен 75% - ын құрайды. 2019 жылдың қорытындысы бойынша еуропалық нарықтың жалпы сыйымдылығы 1,47 трлн. АҚШ доллары немесе 31,1%, Солтүстік Америка нарығының сыйымдылығы – 1,46 трлн. АҚШ доллары немесе 31%. 2019 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстанның жалпы әлемдік көлемдегі үлесі шамамен 0,02% пайызы құрады.

Сақтандыру сыйлықақылары көлемінің өсуінің оң серпіні 2017-2019 жылдар кезеңінде сақталуда, олардың жиынтық көлемі шамамен 1,4 трлн. теңге құрады. 2019 жылдың

қорытындысы бойынша сақтандыру портфелі 385 млрд.теңгеге жетті немесе 12% өткен жылмен салыстырғанда өсім 11,3%. [1]

Халықаралық тәжірибеде шоғырлану индикаторлары, Херфиндаль – Хиршман индексі алынған сақтандыру сыйлықақыларының көлемі бойынша Қазақстанның сақтандыру секторы монополияланудың төмен деңгейімен қалып отырғанын көрсетеді. Қазақстанның сақтандыру компанияларының жартысы халықаралық және жергілікті рейтинг агенттіктерінен қаржы тұрақтылығының рейтингіне ие. Шоғырлану деңгейі біртіндеп артады.

Географиялық тұрғыдан Қазақстанның сақтандыру секторы әлсіз әртараптандырылған. Сақтандыру қызметтерінің даму деңгейі бойынша ең дамыған Алматы қаласы болып қала береді, оның жиынтық сыйлықақылардағы үлесі 55,8% пайызды құрайды. 2017 жылдың қорытындысы бойынша. Нұр-сұлтан қаласының үлесі 6,5% - ды құрайды, 14 облысқа 37,7% - ға тиесілі.

2018 жылдан бері байқалған орташа экономикалық өсу тенденциялары 2019 жылға созылды. Бағалау бойынша, Қазақстанның ЖІӨ номиналды көлемі 58 трлн-нан теңге асуы мүмкін. Бұл ретте нақты ЖІӨ өсімі 2,3-2,5% деңгейінде болжануда. Нақты ЖІӨ өсуімен макроэкономикалық жағдай тұрақтануы керек. Бұл әсер Қазақстанның сақтандыру секторына әсер етеді. Алайда 2019 жылы сақтандыру қызметтерінің қозғалыс деңгейі шамалы өседі және төмен күйінде қалып отыр. Қазақстанның ЖІӨ-не сақтандыру сыйлықақыларының үлесі шамамен 0,8% - ды құрайды, 2017 жылмен салыстырғанда 0,03% - ға артық. [2]

ЖІӨ - ге қатысты сақтандыру секторы активтерінің үлесі 2018 жылы 76,6% - ды, 2019 жылы-83,7% - ды құрады. Талдау көрсеткендей, активтердің орташа жылдық өсу қарқыны 2011-2014 жылдары сақтандырушылардың инвестициялық активтерін валюталық қайта бағалау есебінен 16% – ды, 2015 жылы-34% - ды құрады. 2016 жылдың қорытындысы бойынша өсім 3,8% - ды құрады, болжам 3% -5% болды.

Сақтандыру секторының өсімі 2017 жылы 7% - 9% құрады. 2018 жылдың қорытындысы бойынша өсім жан басына шаққанда 21 100 теңгені немесе 5,8% - ды құрады, валютада шамамен 65 АҚШ долларын құрады. Жан басына шаққандағы табыс деңгейінің төмен болуына байланысты сақтандыру тығыздығының көрсеткіші өте

төмен болып қалуда. Сақтандыру сыйлықақыларының өсу қарқыны 10% - ға дейінгі деңгейде. 2020 жылға дейін экономика қалыпты экономикалық өсіммен және белгіленген коридор шегінде тұтынушылық инфляцияның тежелетін деңгейімен сипатталды. Тұтынушылық сұраныс пен халықтың нақты кірістерінің төмендеуі валюта нарығын тежеді.

Сақтандыру компанияларының меншікті капиталы мен қызметінің нәтижелері төмен капиталдандыруға ие, меншікті капиталы 10 млрд.теңгеден аспайды. Сақтандыру секторының капитал базасы өсуде, бірақ өсу қарқыны сақтандырушылар активтерінің өсу қарқынынан төмен. Орташа алғанда, меншікті капиталдың өсуі шамамен 5,4% құрайды. 2015 жылы Қазақстанның сақтандыру секторы 174,5 млрд.теңге мөлшерінде пайда алған кезде рекордтық өсім тіркелді, пайда мөлшері 34 млрд. теңге шегінде құбылып отырды. Негізінен, еркін өзгермелі айырбас бағамының нәтижесінде инвестициялық қызметтен түскен табыстар есебінен.

Негізгі үлестік үлесті жарғылық капитал алады, оның үлесі 2012 жылғы 44% - дан 2016 жылы 52% - ға дейін өсті. 2017 жылы біздің бағалауымыз бойынша сақтандыру компанияларының акционерлері негізінен бөлінбеген пайда есебінен 220-235 млрд.теңгеге дейін капиталдандыруды жүргізеді.

Қазақстанның сақтандыру секторын шоғырландыру және географиялық әртараптандыру 01.01.2020 жылғы жағдай бойынша 27 сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымдары және 10 сақтандыру холдингтері ұсынған. 2018-2019 жылдары 32 сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымынан төмендеді.

Жеке сақтандырудың ерікті түрлері бойынша өсудің оң серпіні байқалады. 2019 жылы жеке сақтандыру бойынша сақтандыру портфелінің көлемі 90 млрд.теңгеге жетті. Еуропада өмірді сақтандыру бойынша сақтандыру сыйлықақыларының сақтандырудың басқа сыныптарынан артықшылығы 60% құрайды. Өмірді сақтандыру Қазақстанда жиынтық сақтандыру портфелінің шамамен 7% -8% орын алады. Жеке сақтандыру бойынша осы сынып бойынша сыйлықақы көлемі шамамен 32% құрайды. 2019 жылы сыйлықақылардың көлемі 29 млрд.теңгеге дейін жетеді. Аннуитеттік сақтандыру сыныбы бойынша айтарлықтай өсім жоспарланбайды, оның көлемі 2019 жылы 31 млрд.теңгеге дейін құрады.

Тұрақты өсу динамикасын ауру

жағдайында сақтандыру класы да көрсетеді. Өсім 4,2% - ды құрады, алынған сақтандыру сыйлықақыларының көлемі 24 млрд.теңгеге дейін жетеді. Сақтандыру портфелінде ең көп үлесті сақтандырудың ерікті мүліктік түрлері алады. Мүлікті сақтандыруға - 21% құрайды. Сақтандырудың мүліктік түрлері бойынша сақтандыру сыйлықақыларының көлемі 173 млрд.теңгеге дейін құрады, бұл мүлікті сақтандыру, АҚЖ сақтандыру және автомобиль көлігін сақтандыру есебінен 6% - ға өсуді негіздеді.

Сақтандырудың ерікті мүліктік түрлері бойынша сақтандыру портфелі, оның ішінде банк секторына, Қазақстандағы макроэкономикалық жағдайға тәуелділік әр түрлі факторларға аса сезімтал болып табылады. Мүлікті сақтандыру мен азаматтық -құқықтық жауапкершілікті сақтандыруға нарықтың 70% - дан астамы тиесілі. Сонымен қатар, республика нарығында мүліктік сақтандыруды дамыту құрылыс саласында банктер мен мемлекеттік бағдарламаларға байланысты. Мемлекеттік ынталандыру шаралары жетілдіріліп, құрылыс көлемі өсуде, ал олармен несие беру процестері жандануда. Банк секторына қарағанда, сақтандыру портфелі сақтандыру сыйлықақылары бойынша өндірістік емес сегментке қарағанда нақты сектордың шоғырлануымен ерекшеленеді.

2012 жылдан бастап 2016 жылға дейінгі кезеңде нақты сектордағы сақтандыру сыйлықақыларының көлемі 389 млрд.теңгені құрайды, ал ұқсас кезеңде алынған сақтандыру сыйлықақыларының жалпы көлемі шамамен 1,3 трлн. теңгені құрайды. Бұл талдауда нақты сектор өнеркәсіпті, ауыл шаруашылығын және құрылысты қамтиды. 2017 жылдың қорытындылары бойынша, біздің бағалауымыз бойынша, нақты сектордағы сақтандыру сыйлықақыларының көлемі 14% - ға өсімді көрсетеді, өндірістік емес сектордағы сыйлықақылардың өсімі болмашы болады және шамамен 3% - ды, жеке тұлғалар сыйлықақыларының өсімі 6% - ды құрайды.

Өнеркәсіптік портфельдің құрылымы салалық құрылымда айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Экономикалық қызмет түрлері бөлінісінде сақтандыру сыйлықақылары көлемінің едәуір ұлғаюын өңдеуші өнеркәсіп бойынша байқауға болады, бұл Қазақстанның индустриялық - инновациялық дамуының 2015-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының оң әсеріне негізделген.

Нақты сектордағы негізгі сақтанушы дәстүрлі түрде тау-кен секторы болып табылады. Оның 2014-2016 жылдардағы үлесі 12% -19% аралығында өзгерді. 2016 жылы шикізат секторының өндіріс көлемінің төмендеуі сақтандыру көлемінің қысқаруына әсер етті-оның үлесі шамамен 12% бағаланады. Біздің бағалауымыз бойынша, 2017 жылы үлестік үлес 2016 жылғы деңгейде сақталады. Өнеркәсіптік кәсіпорындарды сақтандыру арқылы қорғау шығындар мен мүліктің бүлінуіне байланысты тәуекелдерді сақтандыруды қамтиды.

Сақтандыру секторының дамуына экономиканың шикізаттық емес секторларының дамуы қосымша серпін берді. Қазақстанның сақтандыру нарығының экономиканың банк және шикізат секторларына қатты тәуелділігі сол кезде байқалды.

Ұлттық сақтандыру нарығы ішкі инвестициялық ресурстарды тұрақты жеткізушілердің бірі болып қала береді, оның дамуына Қазақстан экономикасы аса мұқтаж.

Қазақстанның сақтандыру компанияларының инвестициялық портфелінің құрылымы жоғары сараланумен ерекшеленбейді. Сақтандыру қорының 90% - ға дейінгі классикалық қаржы құралдарына-салымдар мен бағалы қағаздарға орналастырылады. Бұл құралды Еуропа елдерінің сақтандыру компаниялары белсенді қолданады. Қазақстанда тек "өмірді сақтандыру"сыныбы бойынша лицензиясы бар сақтандыру ұйымдары ғана пайдалана алады. Соңғы 3 жылда сақтандыру компаниялары өзіне қымбат металдарды және металл депозиттерін қамтитын өзге құралдарға инвестиция салмайды.

Қазақстан Республикасының сақтандыру нарығы 2019 жылдың қорытындылары бойынша 509 млрд.теңге сомасына сақтандыру сыйлықақыларын жинады, 2018 жылға қарағанда 32% - ға артық, оның ішінде жалпы сақтандыру саласындағы компаниялар 311 млрд. теңге немесе 21% - ға артық.

Міндетті сақтандыру бойынша сақтандыру сыйлықақыларының көлемі 84 млрд теңгеге жетті, 2018 жылға қарағанда ұлғаю 13% - ды, ерікті жеке сақтандыру бойынша - 48 млрд.теңгені, өсім 48% - ды, ерікті мүліктік сақтандыру бойынша-180 млрд. теңгені немесе 19% - ды құрады.

Қайта сақтандыруға берілген сақтандыру сыйлықақыларының көлемі 79 млрд.теңгені немесе сақтандыру

сыйлықақыларының барлық көлемінің 25% құрады. Қазақстан Республикасының бейрезиденттеріне қайта сақтандыруға сақтандыру сыйлықақыларының 24% берілді.

2019 жылы сақтандыру төлемдерінің жалпы көлемі 199 млрд.теңгені құрады, бұл 2018 жылдың ұқсас кезеңіне қарағанда 150% - ға артық. Бұл ретте таза төлемдер (қайта сақтандырудан кейін) 83 млрд.теңгені құрады, бұл 2018 жылға қарағанда 17% - ға артық.

АҚЖ міндетті сақтандыру бойынша төлемдер саны 2018 жылмен салыстырғанда 59 835-тен 74 914-ке дейін ұлғайды, орташа төлем 368 мың теңгеден 396 мың теңгеге дейін немесе 8% - ға өсті.

Жалпы сақтандыруда сақтандыру секторы активтерінің көлемі 767 млрд. теңгеден асты, 7% - ға ұлғайды. Міндеттемелер 2% - ға, 293 млрд.теңгеге дейін азайды. Сақтандыру резервтері көлемінің төмендеуі 9% - ды, 232 млрд. теңгеге дейін құрады. Меншікті капитал 474 млрд.теңге - 13% - ға өсті.

Қазақстанда электрондық полис енгізілген сәттен бастап бір жыл өтті, онлайн-сақтандыру басталды.

"Коммекс-Өмір" статистикасы бойынша 2019 жылы онлайн-сақтандыру клиенттері арасында ерлердің үлесі 56%, әйелдердің үлесі - 44% құрайды. 25-34 жасқа сақтанушылардың 50% келеді, 35-54 жасқа - 35%, 18-24 жастағы клиенттердің үлесі 7% құрайды. Жаңа клиенттер жалпы санның 30% құрайды.

Қалалар бойынша Алматы көш бастап тұр интернет-сатудың жалпы көлемінің 78%, одан кейін Нұр - сұлтан қаласы 13%, үшінші орынды Шымкент пен Қостанай бөледі 1,5% - дан осы қалалардың әрқайсысына тиесілі. Клиенттердің 77% - дан астамы жұмыс үстелі нұсқасынан, 22% - мобильді нұсқадан, 1% - ы планшеттерден сатып алуға келеді. Мобильді нұсқадан сатып алғанда, клиенттер негізінен Apple iPhone - 33% пайдаланады, Samsung смартфондары 20% құрайды. [3]

ӨСК нарығы үшін перспективалы бағдарламалар – unit-linked – өмірді инвестициялық сақтандыру енгізілуде, ол өмірді классикалық жинақтаушы сақтандырудың қаржы құралдарындағы үлестер түріндегі инвестициялық құрамдаспен үйлесімдігін білдіреді, бұл кезде сақтанушының өзі инвестициялық табысты бөлуге қатысады.

01.01.2020 жылға компанияның активтері 2018 жылғы деңгейде 21 млрд.

теңгеден асты, сақтандыру резервтері – 8,7 млрд.теңге немесе 14% - ға, меншікті капитал - 9,3 млрд. теңге 7% - ға төмендеді.

2019 жылы халықаралық рейтинг агенттігі "тұрақты" болжамымен "Коммекс-Өмір" Сақтандыру компаниясы "АҚ үшін "В - " қаржылық тұрақтылығының рейтингін және "вв-"эмитенттің ұзақ мерзімді кредит рейтингін растады.

Талдау қызметті жақсартуға бағытталған бірқатар іс-шараларды әзірлеуге мүмкіндік берді:

1. Сақтандыру шартын, автокөлік иелерінің азаматтық жауапкершілігін сақтандыруды ұлғайтудың сақтандыру портфелін саралау перспективада мүлкті және медициналық сақтандыруды міндетті сақтандыру қосылады.

2. Агенттіктер желісін кеңейту. Сақтандыру агенттерін даярлау және қайта даярлау үшін орталық ашу қажеттілігі.

3. Компанияның қызметін жандандыру үшін материалдық-техникалық базаны жаңарту, сондай-ақ оны нарықтың басқа сегменттерінде іске асыру үшін сақтандыру қызметтерін жетілдіру.

4. Мамандарды жүйелі оқытуды қаржыландыру және оларды сақтандыру компанияларының қызметкерлерін даярлау мен қайта даярлаудың ірі және беделді орталықтарына оқуға жіберу үшін арнайы резервтік қор құру.

5. Сақтандыру мамандары жұмысының тиімділігін арттыру үшін компаниялардың ұйымдық құрылымын қайта қарау.

6. Компаниялар мен жоғары білікті мамандардың қаржылық әлеуетін, сақтандырудың перспективалық түрлерін ұлғайту үшін сақтандыру қызметтерінің тізімін кеңейту: зейнетақы жарналары, қаржылық тәуекелдерді сақтандыру, кәсіби жауапкершілікті сақтандыру, автокөлік тасымалдаушылары үшін кеден органдарына жауапкершілікті сақтандыру және басқа да неғұрлым перспективалы түрлері.

7. Неғұрлым икемді тарифтік саясатты белгілеу.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. "Сақтандыру қызметі туралы" ҚР 2012 жылғы 15 қарашадағы Заңы.

2. 01.01.2020 ж. жағдай бойынша Қазақстан Республикасының сақтандыру секторының ағымдағы жағдайы.

3. Журавлев Ю. М., Секерж и. Г. сақтандыру және қайта сақтандыру (теория

және практика).М." Анкил " баспа орталығы 2017

ДИНАМИКА РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ СТРАХОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

В статье проанализирован страховой рынок Казахстана, который находится в стадии развития. В него заложены основы национального страхования.

По международной практике показаны индикаторы концентрации, страховой сектор Казахстана продолжает оставаться с низким уровнем монополизации. Представленные данные характеризуют собственный капитал и результаты деятельности страховых компаний. Данные показывают низкую капитализацию, собственный капитал не превышает 10 млрд. тенге.

Анализ показывает тенденции умеренного экономического роста, наблюдаемые с 2018 по 2019 годы. Номинальный объем ВВП Казахстана может достигнуть более 58 трлн. тенге. Рост реального ВВП прогнозируется на уровне 2,3-2,5%. С ростом реального ВВП стабилизироваться должна макроэкономическая ситуация. Этот эффект влияет на страховой сектор Казахстана. Однако незначительно возрастает уровень движения страховых услуг в 2019 году и остается низким. Доля страховых премий к ВВП Казахстана составит порядка 0,8%, на 0,03% больше по сравнению с 2017 годом.

В статье показана динамика роста капитальной базы страхового сектора, но темпы прироста ниже, чем темпы прироста активов страховщиков. В среднем, прирост собственного капитала составляет около 5,4%, когда страховой сектор Казахстана получил прибыль в размере 174,5 млрд. тенге, был зафиксирован рекордный прирост в 2015 году, размер прибыли составил 34 млрд. тенге.

Остается одним из стабильных поставщиков внутренних инвестиционных ресурсов Национальный страховой рынок, в развитии которого остро нуждается казахстанская экономика.

Аналитики подтверждают, что структура инвестиционного портфеля страховых компаний Казахстана не отличается высокой дифференциацией. До 90% страхового фонда размещается в классические финансовые инструменты - вклады и ценные бумаги. Этот инструмент активно используется страховыми компаниями европейских стран. В Казахстане же может использоваться только

страховыми организациями, имеющими лицензию по классу «страхование жизни». В последние 3 года страховые компании не инвестируют в прочие инструменты, включающие в себя аффилированные драгоценные металлы и металлические депозиты.

Ключевые слова: *национальный страховой рынок, страховой рынок, страховые компании, страховые фонды, структура инвестиционного портфеля, страховой сектор, капитализация, собственный капитал, страховые брокеры, банковские конгломераты банков.*

DEVELOPMENT DYNAMICS OF THE NATIONAL INSURANCE SYSTEM IN KAZAKHSTAN

The article analyzes the insurance market of Kazakhstan, which is under development. It laid the foundations of national insurance.

According to international practice, concentration indicators are shown, the insurance sector of Kazakhstan continues to remain with a low level of monopolization. The data presented characterize equity and the results of insurance companies. Data show low capitalization; equity does not exceed 10 billion tenge.

The analysis shows moderate economic growth trends observed from 2018 to 2019. The nominal GDP of Kazakhstan can reach more than 58 trillion. tenge. Real GDP growth is projected at 2.3-2.5%. With the growth of real GDP, the macroeconomic situation should stabilize. This effect affects the insurance sector in Kazakhstan. However, the level of movement of insurance services in 2019 slightly increases and remains low. The share of insurance premiums to Kazakhstan's GDP will be about 0.8%, up 0.03% compared with 2017.

The article shows the growth dynamics of the capital base of the insurance sector, but the growth rate is lower than the growth rate of the assets of insurers. On average, the increase in equity is about 5.4%. When the insurance sector in Kazakhstan made a profit of 174.5 billion tenge, a record increase was recorded in 2015, the profit amounted to 34 billion tenge.

The National Insurance Market, which the Kazakhstani economy is in dire need of, remains one of the stable suppliers of domestic investment resources.

Analysts confirm that the structure of the investment portfolio of insurance companies in Kazakhstan does not differ in high differentiation. Up to 90% of the insurance fund is placed in classic financial instruments - deposits and securities. This tool is actively used by insurance

companies in European countries. In Kazakhstan, it can only be used by insurance organizations licensed in the "life insurance" class. Over the past 3 years, insurance companies have not invested in other instruments, including refined precious metals and metal deposits.

Keywords: national insurance market, insurance market, insurance companies, insurance funds, investment portfolio structure, insurance sector, capitalization, equity, insurance brokers, banking banking conglomerates conglomerates.

УДК 339.924

АӨК ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ҚАЛЫПТАСУЫН ҚАРЖЫЛАНДЫРУ

Т.П. Дорожко¹, К.К. Кусенова²,
экономика ғылымдары кандидаты, доценті¹,
аға оқытушы²,
Академик З.Алдамжар атындағы Қостанай
әлеуметтік-техникалық университеті
(Қазақстан)

Исмуратова Г.С., э.ғ.д.
және Махметов Е.Х. э.ғ.к.
жағымды рецензиясын

Мақалада ынтымақтастық пен интеграцияның интеграциялық формаларын одан әрі жетілдіруді сипаттайтын Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешені дамуының қазіргі кезеңдері қарастырылған. Ауылиаруашылық кәсіпорындарын кооперациялау мен интеграциялаудың әртүрлі формалары қаржылық механизмнің қалыптасуындағы айырмашылық элементтеріне негізделген. Қаржы механизмінің элементтері: қаржы ресурстарын бөлу, пайдалану, бақылау, реттеу.

Қазақстан Республикасында агроөнеркәсіптік интеграцияны дамытудың негізгі тенденциялары ірі ауылиаруашылық кәсіпорындарында шоғырланған, олар холдинг түріндегі немесе жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің құқықтық мәртебесі бар холдингтің формалары түрінде жүзеге асырылады, шаруашылық ішіндегі интеграциясы бар агрофирма. Мақалада Қазақстанның қаржы жүйесі ішкі және халықаралық интеграция жағдайында сипатталған.

Түйін сөздер: интеграция формалары, ынтымақтастық, интеграция, қаржы механизмі, холдинг, агрофирмалар,

бюджеттік қаражат, әртараптандыру, тұрақтандыру, қаржы секторы, жылжымайтын мүлік нарығы, интегратор, ырықтандыру, валюталық режим.

Қазақстан Республикасының АӨК-ін дамытудың қазіргі кезеңі аграрлық өндірістің тиімділігін арттыруды қамтамасыз ететін кооперация мен интеграцияның интеграциялық нысандарын одан әрі жетілдірумен сипатталады. Кәсіпорындардың кооперациясы мен интеграциясының әртүрлі нысандары қаржылық тетікті қалыптастырудың, қаржы ресурстарын бөлудің, пайдаланудың, бақылаудың, реттеудің өзгеше элементтеріне ие.

ҚР-да агроөнеркәсіптік интеграцияны дамытудың негізгі үрдістері ірі ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында шоғырланған, холдинг үлгісіндегі құрылымдар немесе жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің құқықтық мәртебесі бар холдинг, шаруашылық ішілік интеграциясы бар Агрофирма түрінде жүзеге асырылады.

Соңғы үш жылда мемлекеттік аграрлық азық-түлік бағдарламасын іске асыруға республикалық бюджеттен жыл сайынғы өсіммен 8-10 млрд.теңгеге шамамен 150 млрд. теңге бөлінді. Дағдарыс жағдайында қаражатты қатаң үнемдеу режимін енгізуді, сондай-ақ басым емес және тиімсіз шығыстарды қысқартуды ұсынды.

Сондай-ақ 2017-2019 жылдары ауылдық аумақтарды дамытудың мемлекеттік бағдарламасын іске асыру шеңберінде ауылдық аумақтарды дамытуға республикалық бюджеттен 56 млрд.теңгеге жуық қаражат бөлінді.

Үкімет жыл сайын ауыл инфрақұрылымын дамытуды қолдауды жүзеге асырады. Мәселен, 3 жыл ішінде сумен жабдықтау жүйелерін салуға және қайта жаңартуға 14 млрд.теңге, ауыл мектептеріне - 17,2 млрд. теңге, денсаулық сақтау

объектілеріне - 15,2 млрд. теңге бағытталды.

Бюджет қаражатын ұлғайту, кредит және салық саясатын өзгерту жөнінде қабылданған шаралар Қазақстанның аграрлық азық-түлік секторындағы жағдайды едәуір жақсартты. Нәтижесінде ауыл шаруашылығын дамытуда оң үрдістер белгіленді, республика халқының отандық азық-түлікпен қамтамасыз етілуі ұлғайды, азық-түлік тауарларының бөлшек саудасының жалпы көлемі өсті [1].

Қазақстан Республикасының Президенті өз Жолдауында агроөнеркәсіптік кешенді дамытуға бір млрд. доллар бағыттайтынын атап өтті. Бұл ретте үш жылдық бюджетте үш млрд. бағдарлама сақталады. Яғни, жыл сайын бір миллиардтан. Ақша кәсіпкерлер мен ауыл шаруашылығы тауарларын өндірушілер тобына қолжетімді болуы тиіс. Президенттік жоспардың бесінші және соңғы бөлігі Қазақстанның инновациялық, индустриялық және инфрақұрылымдық жобаларына арналған.

Экономикамызды әртараптандыруға тиімді жобаларға бір млрд. доллар бөлінетін болады. Интеграция жағдайындағы Инфрақұрылым – аса маңызды мәселе. Қарқынды өсу кезеңінде экономика инфрақұрылым бойынша шектеулерге тап болды.

Мемлекеттің қаржылық қолдауының негізгі үлесі ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерге азық-түлік қауіпсіздігін нығайту мен интеграцияны дамытуға арналған.

Осылайша, АӨК-нің интеграцияланған нысандары қаржылық қамтамасыз ету тетігін, аграрлық кәсіпорындардың жұмыс істеуін түбегейлі өзгертті. Агрохолдингтерге кірген кезде кәсіпорындардың негізгі үлесі төлемге қабілетсіз, материалдық-техникалық базасы бұзылған, ал кейбір шаруашылықтар банкрот болған. Барлық кәсіпорындардың кредиттік, салық жүйелерімен өзара іс-қимыл жасауға негіздері мен мүмкіндіктері болмады, республикалық, жергілікті бюджеттерден қаржыландыру, банктік кредит алу мүмкіндіктерінен айырылды, өнімді сатудың, материалдық-техникалық құралдарды сатып алудың қалыпты шарттары бұзылды және т. б.

Өткен жылы мемлекет ел экономикасын тұрақтандыруға 4 млрд. доллардан астам қаражат бөлді. Бұл қаражат бүгінде көптеген жобаларды іске асыру, жұмыс орындарын сақтау түрінде нақты қайтарымға ие. Алайда Қазақстанның негізгі экспорттық тауарлары - мұнай, металл және астық бағасының

құлдырауын туындатқан әлемдік дағдарыстың екінші толқыны жағдайды шиеленістірді. Үкімет экономика мен қаржы секторын тұрақтандыру бағдарламасын әзірледі. Ол үшін Ұлттық қордан 10 млрд. доллар бөлінді, бұл ел экономикасының ЖІӨ жалпы көлемінің 10% - ға жуығын құрайды. Тұрақтандыру үшін келесі бес бағыт бөлінген:

- ◆ қаржы секторын тұрақтандыру;
- ◆ жылжымайтын мүлік нарығындағы проблемаларды шешу;
- ◆ шағын және орта бизнесті қолдау;
- ◆ агроөнеркәсіптік кешенді ынталандыру;
- ◆ индустриялық және инфрақұрылымдық жобаларды іске асыру.

Елдің ірі банктерін қолдауға шағын және орта бизнесті қолдауға 4 млрд. доллар 1 миллиард доллар, агроөнеркәсіптік секторды дамытуға 1 млрд. доллар, серпінді инфрақұрылымдық жобаларды жүзеге асыруға 1 млрд. доллар және тұрғын үй құрылысы мен ипотекалық кредит беру проблемаларын шешуге 3 млрд. доллар бөлінеді [2].

Демек, практикада интеграциялық агроөнеркәсіптік құрылымдардың мынадай бағыттары бөлініп, жетілдірілді:

- ◆ бәсекеге қабілетті өнім көлемін үздіксіз арттыруды қамтамасыз ететін субъектілердің технологиялық байланысы;
- ◆ бірлескен өндірісті ұйымдастыру мен қызметіндегі қажетті қаржылық және материалдық қолдау;
- ◆ бизнесті ұйымдастыру және инвестициялық ресурстарды ұтымды пайдалану тәжірибесі, кредит қаражатын алу мүмкіндігі бар басқарушы компанияның (интегратордың) болуы;
- ◆ бас компанияның бірыңғай басқаруымен интеграциялық құрылымдардың барлық құрылымдық бөлімшелерінің өндірістік-қаржылық қызметіне белсенді қатысу;

◆ жоғары экономикалық нәтижелерге қол жеткізудің тең мүмкіндіктері бар еншілес кәсіпорындардың қатысуымен интеграциялық құрылымды қалыптастыру мүмкіндігі [3].

Басқарушы компанияның (инвестордың) аграрлық кәсіпорындарды қаржыландыру нысандары мен әдістерінің әртүрлілігі негізінен субъективті факторларға байланысты, бұл интеграцияланған құрылымдар жүйесінде ақша нарығының дамуын тежейді. Осыған байланысты олар қарыз қаражатын уақтылы

кайтаруға ғана емес, сонымен бірге оларды тиімді пайдалануды қамтамасыз ететін қаржыландыру нысандарын әзірлейді.

Қаржылық қатынастар жарғылық капиталды (қорды) қалыптастырудан, жерді пайдаланудан, салық салудан басталады, пайданы бөлуден, перспективалық даму бағдарламаларын қаржыландырумен аяқталады.

Қостанай облысы АӨК астық кіші кешенінің инвестициялық тартымдылығы экономикалық (қаржылық) тәуекелді төмендету мақсатында тік және көлденең әртараптандыру үшін модельдер құру үшін барлық жағдайларға ие.

Қостанай облысы Солтүстік Қазақстанның аграрлық өнімдерінің негізгі түрлерінің құрылымында айтарлықтай үлеске ие: шамамен 40% - жалпы астық жинау, 9% - ет, 7,6% сүт, 11,4% картоп.

Интеграцияның дамуына әсер ететін факторлардың бірі ретінде кластерлік бағдарламаны іске асыруда облысқа ерекше рөл берілген.

Интеграциялық құралымдардың қазіргі заманғы нысандары Қостанай облысында соңғы он бес жылда, негізінен екі себеп бойынша пайда болды: біріншісі - ұйымдастырушы күштің әсері үшін бірлестік; екіншісі - ынтымақтастыққа мүдделілік мақсатында Агробизнес бойынша әріптестердің бірлестігі. Өнімді өндіру және тарату бойынша барлық басқару функцияларын интегратор жүзеге асырады. Бірінші кезеңде олар инвесторлар ретінде әрекет етіп, жерді жалға алды. Жер субарендасын алып тастағаннан кейін, олар өздерінің бәсекеге қабілетті мүмкіндіктерін күшейте бастады және кеңейте бастады, өйткені аграрлық бизнестегі өз позицияларын сақтаудың негізгі шарты – айтарлықтай ресурстық әлеует пен қаржылық-инвестициялық мүмкіндіктер.

Солтүстік Қазақстан өңіріндегі ең ірісі "Иволга" ХК ЖШС болып табылады, оның құрамына: аграрлық-инвестициялық кешен; элеваторлар мен АҚК кешені; Өндірістік кешен; маркетинг және өткізу кешені; машина-трактор станциялары; өңірдің мұнай бизнесінің бір бөлігі - май құю станциялары; компьютерлік техника және технология, типография, тұтыну және өндірістік мақсаттағы тауарлар саудасы, ауыл шаруашылығы техникасы лизингі және т. б. салалардағы басқа да бизнес - желілер кіреді.

Холдингте негізгі өндірістік инфрақұрылым астықты өндірумен және

өңдеумен, сақтаумен байланысты.

Бұл облыстың аграрлық тауар өндірушілеріне техниканы жалға алу қызметтерін, холдингтің табысын ұлғайтуға және уақыт ысырабын қысқартуға, Қостанай облысының тұрақсыз егін шаруашылығы жағдайында астық бизнесінің тәуекелін төмендетуге мүмкіндік берді.

Қаржыландыру (инвестициялау) жүйесін таңдау кезінде мынадай сәттерді ескереді:

- ◆ интеграциялық құрылым нысаны (келісім-шарт, мүлік және т. б.);

- ◆ салынған қаражатқа кірістілік деңгейі;

- ◆ технологиялық процеске қатысушылардың өндірістік және қаржылық тәуекел дәрежесі;

- ◆ нарық нысаны;

- ◆ операциялық басқарудың күрделілігі.

Қолданыстағы салық салу жүйесі аграрлық өндірісті ынталандырмайды. Салық реформалары қажетті нәтиже бермеді. Арнайы салық режимі белгілі бір дәрежеде салық ауыртпалығын азайтады. Интеграцияланған құрылымдар жүйесіндегі қатынастарды дамыту үшін инвестор аграрлық кәсіпорындар үшін сатып алатын материалдық-техникалық ресурстарға меншік құқығын қалыптастыру тетігіне ерекше назар аударылады.

Олар өз кезегінде техниканың моральдық тұрғыдан ескірмеген, жұмысқа қабілетті бөлігін жарғылық қорға береді. Өнімдер басқарушы компанияның атынан сатылады және кірістер оның шотына түседі. Әр түрлі қаржы көздері есебінен ауылшаруашылық техникаларын, жабдықтарын сатып алғанда, ол көп жағдайда жарғылық капиталдағы инвестордың үлесі бола отырып, оның меншігіне өтеді.

Алайда, аграрлық кәсіпорындар кейде қалыптасқан экономикалық қатынастар аясында экономиканың аграрлық секторын абсолютті басқаруға ауыл шаруашылығымен байланысты емес интеграторлардың құқықтарын шектеу туралы мәселе қояды. Интеграциялық процеске қатысушылардың экономикалық нәтиже алуда және олардың материалдық және еңбек үлесіне қарай оны бөлуде тең құқықтары мен бостандықтары болуға тиіс. Бірақ олар басқаруды, жоспарлады, материалдық-техникалық базаны қалыптастыруды орталықтандыру және қаржыландыру интегратордың басым рөлі екенін жақсы түсінеді.

Аграрлық сектордағы қаржылық және экономикалық дағдарыс, аграрлық өнім нарығының конъюнктурасын тұрақтандыратын бұрын құрылған өндірістік байланыстардың негізсіз алшақтығы жағдайында түпкілікті өнім өндірудің тұйық технологиялық циклі бар жоғары интеграцияланған құрылымдарды (өріс, ферма – қайта өңдеуші кәсіпорындар – қаржы – көтерме базалар – бөлшек сауда ұйымдары) қалыптастыру елдің азық-түлік қауіпсіздігін едәуір арттыруы тиіс.

Интеграциялық құралымдарды дамыту қаржылық, сауда, аграрлық және өнеркәсіптік капиталды қалыптастыруға, жекелеген кәсіпорындардың әлеуетті мүмкіндіктерін шоғырландыруға, өнімді өндіру, қайта өңдеу, сақтау және өткізу шығындарын азайтуға, қаржылық тәуекелді азайтуға, сондай-ақ кірістерді бөлу кезінде қатысушы кәсіпорындар үшін экономикалық жағдайларды теңестіруге, тауарларды өткізу кезінде аралық буындарды қысқарту есебінен салық ауыртпалығын азайтуға ықпал етуі тиіс.

Сондықтан, интеграциялық процестерді одан әрі дамыту неғұрлым перспективалы нысан болып табылады және аграрлық тауар өндірушінің рөлін төмендетпей және әлеуметтік инфрақұрылым проблемаларын шешу, ауылдың әлеуметтік жағдайларын, халықтың демографиялық сипаттамаларын жақсарту үшін қаржы ресурстарының белсенді бөлігін пайдаланбай, төменнен жоғары қарай әрекет етуге тиіс.

Қазақстан мүмкіндігінше өз нарығын қаржылық экспансиядан қорғады. Мысалы, сақтандыру нарығында әлі күнге дейін резидент емес сақтандыру ұйымының филиалдарын құруға тыйым салынады. Шетел қатысатын сақтандыру ұйымдарының төленген жиынтық капиталы сақтандыру ұйымдарының төленген жиынтық капиталының 50 процентінен аспауға тиіс.

Валюталық режимді ырықтандыру, банк секторын қайта реттеу және ҚР Ұлттық Банкінің елдің қаржы секторының жұмыс істеуіне араласуды қысқарту үрдісі осы шаралардың елдегі макроэкономикалық жағдайға және қаржылық тұрақтылыққа әсер ету мәселелерін көтереді.

Сонымен бірге, бұл жаһандық нарық 38 трлн. банк несиелері, 18 трлн. долл. бағалы қағаздар және 2 трлн. долл. сақтандыру салымдарын Бізде қызмет көрсету саласындағы барлық кедергілерді, бірінші кезекте қаржылық кедергілерді алып тастауға

мәжбүр боламыз. Бірақ отандық қаржы институттары өте тұрақсыз және бәсекеге қабілетсіз, бұл қаржы дағдарысын көрсетеді. Қаржыландыру жүйесін дамытудың басым бағыты капиталдандыру деңгейінің төмендеуін және олардың қызметіндегі тәуекелдің жоғарылауын ескере отырып, тәуекелдерді басқару жүйесін одан әрі дамыту болып табылады.

Әлемдік ірі тұтынушылармен және азық-түлік өндірушілерімен көршілес мемлекет ретінде Қазақстан үшін азық-түлік қауіпсіздігіне қауіп төндірмеу мақсатында ішкі нарықты реттеудің маңызы зор. Мұндай шаралардың қажеттілігі сондай-ақ ауыл шаруашылығы өнімін өндіру көлемінің маусымдық ауытқуларына және тиісінше Азық-түлік тауарларының ішкі нарыққа біркелкі жеткізілмеуіне байланысты туындап отыр, бұл өз кезегінде бағаның күрт ауытқуы мен инфляциялық процестердің себебі болып табылады. Келесі себеп-өндіріс пен нарық параметрлерінің теңгерімсіздігі.

Қазақстан Үкіметі тұрақты экономикалық өсуді сегіз-тоғыз пайызға және ЖІӨ-ні 2019 жылға қарай үш есеге арттыруды қамтамасыз ету мақсатында ірі ауқымды индустриялық-инновациялық мемлекеттік бағдарламаны іске асыруды жалғастыруда. Бұл іс-шаралар жоспары елді индустрияландыру процесін сәтті аяқтау үшін өте маңызды [3].

Экономиканы әртараптандыру процесін жеделдету мақсатында Қазақстан бірқатар басым секторларды, атап айтқанда, мұнай-газ машиналарын жасау, көлік және логистика, құрылыс материалдары, металлургия, ақпараттық технологиялар, туризм, тоқыма және тамақ өнеркәсібін дамытуды тереңдету жөнінде кластерлік тәсіл қабылдады.

АӨК саласында астық өндіру және қайта өңдеу бойынша кластерді дамыту бойынша Ақмола, Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстары, сүт - Ақмола, Алматы, Шығыс Қазақстан, Қостанай және Солтүстік Қазақстан, ет-Қостанай, Павлодар және Солтүстік Қазақстан облыстары неғұрлым перспективалы болып табылады.

Азық-түлік қауіпсіздігіне әсер ететін барлық стратегиялық салаларда Қостанай облысы бөлінген.

Осылайша, біздің аймақтың интеграциялық құрылымдарын қаржыландыру шарттары мен нысандары үнемі мемлекеттің ерекше бақылауында болады.

Бірақ ҚР қаржыландыру жүйесін нығайту және әлемдік қаржы дағдарысы

жағдайында қолдау көрсету үшін мынадай бағыттарды бөліп көрсету қажет:

◆ қаржылық қызметтерге қолжетімділікті кеңейту;

◆ қаржы институттарының меншікті капиталының ең төменгі мөлшеріне қойылатын талаптарды кезең-кезеңімен арттыру;

◆ қаржылық қызметтерге қолжетімділікті кеңейту;

◆ орта және ұзақ мерзімді жобаларды қаржыландыру үшін құрылымдық қаржыландыруды дамыту, мемлекеттің немесе Қазақстанның Даму Банкінің кепілдігімен инфрақұрылымдық облигациялар шығару;

◆ қаржы нарығында басымдыққа бағытталған шетелдік қатысуы бар қаржы институттарының рөлін арттыру, кредит беру мен инвестициялау, көрсетілетін қызметтерді сату көлемін ұлғайту;

◆ өтпелі кезең ішінде қаржы секторында шетелдік капиталдың болуына шектеулерді кезең-кезеңімен алып тастау

◆ Қаржы нарығы саласындағы халықаралық интеграцияны дамыту және жетілдіру.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Реализация Государственной агропродовольственной программы //Казахстанская правда/ Астана. 24. 11. 2018

2. Кошанов А.К. Устойчивое развитие экономики Казахстана в условиях рынка// Саясат. 2018.- №12.

3. Антикризисная программа Казахстана//Казахстанская правда/ Астана. 24.11. 2018.

ФИНАНСИРОВАНИЕ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ФОРМИРОВАНИЙ АПК

В статье рассмотрены современные этапы развития АПК Республики Казахстан, которые характеризуют дальнейшее совершенствование интеграционных форм кооперации и интеграции. Различные формы кооперации и интеграции предприятий аграрного производства в основе имеют элементы отличия в формировании финансового механиз-

ма. *Элементы финансового механизма: распределение, использование, контроль, регулирование финансовых ресурсов.*

В РК основные тенденции развития агропромышленной интеграции сосредоточено в крупных сельскохозяйственных предприятиях, осуществляются в виде формирований холдингового типа или холдинга с правовым статусом товарищества с ограниченной ответственностью, агрофирмы с внутрихозяйственной интеграцией.

В статье охарактеризована финансовая система Казахстана в условиях внутренней и международной интеграции.

Ключевые слова: интеграционные формы кооперации интеграция, финансовый механизм, холдинг, агрофирм бюджетные ассигнования, диверсификация, стабилизация, финансовый сектор, рынок недвижимости, интегратор, либерализация, валютный режим.

FINANCING OF INTEGRATION FORMATIONS OF THE AIC

The article examines the current stages of development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan, which characterize the further improvement of integration forms of cooperation and integration. Various forms of cooperation and integration of agricultural enterprises are based on elements of difference in the formation of the financial mechanism. Elements of the financial mechanism: distribution, use, control, regulation of financial resources. In the Republic of Kazakhstan, the main trends in the development of agro-industrial integration are concentrated in large agricultural enterprises, they are carried out in the form of formations of a holding type or a holding with the legal status of a limited liability partnership, an agricultural firm with on-farm integration. The article describes the financial system of Kazakhstan in the context of internal and international integration.

Keywords: integration forms, cooperation, integration, financial mechanism, holding, agricultural firms, budgetary allocations, diversification, stabilization, financial sector, real estate market, integrator, liberalization, currency regime.

УДК 004.45

МАТЕМАТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ АНАЛИЗА РЕАЛИЗАЦИИ СЕЛЬХОЗПРОДУКЦИИ

*М.С. Аймурзинов¹, М.Ф. Баймухамедов²,
Ш.Ж. Тажиева³,
доктор технических наук, профессор¹,
кандидат экономических наук, профессор²,
старший преподаватель³,
Костанайский социально-технический
университет им. академика З. Алдамжар
(Казахстан)*

*Положительные рецензии даны
д.т.н. Курмановым А.К.
и к.э.н. Кузьменко А.Т.*

В данной статье рассматривается анализ сбыта продукции крестьянского хозяйства по многим факторам, определяющий прогноз реализации лучших продуктов в летний сезон. Приводится математическая модель реализации сельхозпродукции, данная модель выдает рекомендации по сбыту продукции крестьянского хозяйства с учетом максимального удовлетворения запросов потребителей.

Ключевые слова: *крестьянское хозяйство, сельхозпродукция, математическая модель, реализации сельхозпродукции, рынок сбыта, прогноз, запросы предприятий.*

Природа обслуживания, особенно в такой сфере, какой является рынок сбыта сельхозпродукции, весьма тонка и сложна. Реализация сельхозпродукции связана с выполнением множества операций на этапах движения, например, множество продукции из сферы сельскохозяйственного производства в сферу потребления. Такими операциями являются погрузка продукции, перевозка, разгрузка, хранение, обработка, фасовка и реализация. Кроме таких основных операций процесс движения сельхозпродукции сопровождается большим количеством предварительных, подготовительных, сопутствующих, параллельных и последующих операций с платежными документами, тарой, деньгами, автомашинами и клиентами.

Для перечисленных фрагментов рынка сбыта сельхозпродукции характерны массовость поступления сельхозпродукции, денег, посетителей в случайные моменты времени, затем их последовательное обслужи-

вание (удовлетворение требований, запросов, заявок) путем выполнения соответствующих операций, время выполнения которых носит также случайный характер. Все это создает неравномерность в работе, порождает недогрузки, простои и перегрузки в коммерческих операциях. Много неприятностей доставляет ожидание разгрузки, погрузки и или оформление документов. В связи с этим возникают задачи анализа существующих вариантов выполнения всей совокупности операций, реализации сельхозпродукции собственной продукции для целей оценки их работы, выявления слабых звеньев и резервов для разработки в конечном итоге рекомендаций, направленных на увеличение эффективности реализации сельхозпродукции. Для решения этих проблем используем метод нечеткого множества, закон Пуассона и экспоненциальный закон [1].

В данной статье рассматривается анализ сбыта продукции крестьянского хозяйства по многим факторам, определяющий прогноз реализации лучших продуктов в летний сезон. В данной постановке задачи предлагаем использовать метод нечетких множеств.

Рассмотрим пример, когда крестьянское хозяйство обслуживает четырех потребителей и поставляет им несколько наименований продуктов. При оценке используются четыре признака продукции. Пусть задано множество

$$X = \{x_1, x_2, \dots, x_6\}$$

шесть наименований сельскохозяйственной продукции, имеющих на складе крестьянского хозяйства или выдвигаемых в качестве коммерческих предложений, а именно:

$$x_1 \quad - \text{молоко}; \quad x_2 \quad - \text{колбаса};$$

$$x_3 \quad - \text{мясо}; \quad x_4 \quad - \text{хлеб};$$

$$x_5 \quad - \text{овощи}; \quad x_6 \quad - \text{фрукты}.$$

$$Y = \{y_1, y_2, \dots, y_4\} \quad - \text{множество}$$

признаков продуктов, а именно:

$$y_1 \quad - \text{сезонность}; \quad y_2 \quad - \text{цена};$$

$$y_3 \quad - \text{качество}; \quad y_4 \quad - \text{внешний вид}.$$

$$Z = \{z_1, z_2, z_3, z_4\}$$

множество торговых предприятий, а именно:

z_1 – ларек;

z_2 – супермаркет; z_3 – магазин;

z_4 – сельмаг.

Определим перспективный ассортимент сельхозпродукции из набора (x_j) для удовлетворения предполагаемых запросов розничных торговых предприятий (Z) летнего сезона.

Формализация задачи. Пусть матрицы

R и S представляют наборы исходных данных, коэффициенты относительной важности, определяемые экспертом в пределах от 0 до 1. Из матриц R и S получаем матрицу T , элементы которой определяются (1), (2) и (3).

Функции принадлежности [2] нечетких и бинарных отношений

$$\xi_R : X \times Y \rightarrow [0,1]$$

и

$$\psi : Y \times Z \rightarrow [0,1]$$

представляются

в виде матриц R и S следующим образом:

$$R = \begin{bmatrix} & Y_1 & Y_2 & \dots & Y_m \\ X_1 & \zeta_R(x_1, y_1) & \zeta_R(x_1, y_2) & \dots & \zeta_R(x_1, y_m) \\ X_2 & \zeta_R(x_2, y_1) & \zeta_R(x_2, y_2) & \dots & \zeta_R(x_2, y_m) \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ X_n & \zeta_R(x_n, y_1) & \zeta_R(x_n, y_2) & \dots & \zeta_R(x_n, y_m) \end{bmatrix} \quad (1)$$

$$S = \begin{bmatrix} & Z_1 & Z_2 & \dots & Z_m \\ Y_1 & \psi_s(y_1, z_1) & \psi_s(y_1, z_2) & \dots & \psi_s(y_1, z_m) \\ Y_2 & \psi_s(y_2, z_1) & \psi_s(y_2, z_2) & \dots & \psi_s(y_2, z_m) \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ Y_m & \psi_s(y_m, z_1) & \psi_s(y_m, z_2) & \dots & \psi_s(y_m, z_m) \end{bmatrix} \quad (2)$$

$$\mu_A(x, z_i) = \frac{\sum_y \xi_R(x, y) \psi(y, z_i)}{\sum_y \xi_R(x, y)}, \quad (3)$$

$$T = \begin{bmatrix} & Z_1 & Z_2 & \dots & Z_m \\ X_1 & \mu(x_1, z_1) \mu(x_1, z_2) \dots \mu(x_1, z_m) \\ X_2 & \mu(x_2, z_1) \mu(x_2, z_2) \dots \mu(x_2, z_m) \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ X_n & \mu(x_n, z_1) \mu(x_n, z_2) \dots \mu(x_n, z_m) \end{bmatrix} \quad (4)$$

$$W = \begin{pmatrix} \mu_{A_1}(x_1, z_1) \wedge \mu_{A_2}(x_1, z_2) \dots \mu_{A_{m-1}}(x_1, z_{m-1}) \wedge \mu_{A_m}(x_1, z_m) \\ \mu_{A_1}(x_n, z_1) \wedge \mu_{A_2}(x_n, z_2) \dots \mu_{A_{m-1}}(x_n, z_{m-1}) \wedge \mu_{A_m}(x_n, z_m) \end{pmatrix} \quad (5)$$

где символ $\wedge$ означает операцию попарного минимума. Порог F разделения ассортимента ограничивается условием

$$F < \min_{i,j} \max_z \min_x (\mu_{A_i}(x, z_i), \mu_{A_j}(x, z_j)).$$

Для определения порога определяем максимальные значения μ в каждом из столбцов матрицы W (5). Получим строку из максимальных значений столбцов матрицы W , из нее выбираем минимальное значение и присваиваем F . Находим в матрице T наибольшее значение, меньше F , и полученное значение из матрицы T присвоим F .

После того, как порог F выбран, при известном Z определяется уровневое множество:

$$M_i = \left\{ x \mid \mu_{A_i}(x) \geq \min_{i,j} \max_x \min_z (\mu_{A_i}(x, z_i), \mu_{A_j}(x, z_j)) \right\} \quad (6)$$

для всех $x \in M_i$

Вычисление названного порога F позволяет определить уровневое множество M_i и получить прогнозную рекомендацию ходовых продуктов, на основе которой ЛПР может подтвердить или ослабить свою уверенность в правильности получаемого решения. Эта модель выдает рекомендации по сбыту продукции крестьянского хозяйства по многим факторам, определяющим прогноз реализации востребуемых продуктов в летний сезон.

ЛИТЕРАТУРА

1. Костров А.В. Основы информационного менеджмента: Учеб. пособие. - М.: Финансы и статистика, 2001. - 336с.
2. Обработка нечеткой информации в системах принятий решений /А.Н. Борисов, А.В. Алексеев, Г.В. Меркурьева и др. - М.: Радио и связь, 1989. -304 с.

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ӨНІМДЕРІН ІСКЕ АСЫРУДЫ ТАЛДАУДЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада жазғы маусымда ең жақсы өнімдерді сату болжамын анықтайтын көптеген факторлар бойынша шаруа қожалығының өнімдерін сатуға тал-

дау жасалады. Ауылшаруашылық өнімдерін сатудың математикалық моделі келтірілген, бұл модель тұтынушылардың қажеттіліктерін барынша қанағаттандыруды ескере отырып, шаруа қожалығының өнімдерін сату бойынша ұсыныстар береді.

Түйін сөздер: шаруа қожалығы, Ауыл шаруашылығы өнімі, математикалық модель, ауыл шаруашылығы өнімін өткізу, өткізу нарығы, болжам, кәсіпорындардың сұраныстары.

MATHEMATICAL MODEL FOR ANALYZING THE SALE OF AGRICULTURAL PRODUCTS

This article examines the analysis of sales of farm products by many factors, which determines the forecast of sales of the best products in the summer season. A mathematical model of the sale of agricultural products is given, this model provides recommendations for the sale of farm products, taking into account the maximum satisfaction of consumer requests.

Keywords: peasant economy, agricultural products, mathematical model, sales of agricultural products, sales market, forecast, requests of enterprises.

УДК 330.1

НАПРАВЛЕНИЯ ВНЕДРЕНИЯ ТЕХНОЛОГИИ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА

Т.П. Дорожко

кандидат экономических наук, доцент,
Костанайский социально-технический
университет им. академика З. Алдамжар
(Казахстан)

Положительные рецензии даны
д.э.н. Мишулиной О.В.
и к.э.н. Лучаниновой А.А.

В статье выделены необходимость, возможность и основная цель госпрограммы - внедрение технологий цифровизации экономики. внедрение Ее внедрение необходимо для достижения устойчивого экономического роста, повышения конкурентоспособности экономики и нации, улучшения качества жизни населения. Реализация госпрограммы проводится в нескольких ключевых направлениях. Ее реализация будет способствовать развитию надежной, доступной, высокоскоростной и защищенной цифровой инфраструктуры, развитию креативного общества, компетенций и навыков для цифровой экономики.

В статье подчеркнута роль информационных технологий в работе частного и государственного секторов. За последние осваиваются формирования инструментов цифровых технологий. Реализация государственной программы «Цифровой Казахстан» ведется по следующим направлениям.

Ключевые слова: цифровые технологии, трансформация, тендер, экосистема, цифровая грамотность широкополосный интернет, интеграция, информационные системы, банковские системы, портал, капитализация, электронная торговля, теневая экономика.

Фундаментом для цифровой трансформации экономики Казахстана, стала госпрограмма «Информационный Казахстан-2020», утвержденная в 2013 году. Она способствовала развитию перехода к информационному обществу, совершенствованию государственного управления, созданию институтов «открытого и

мобильного правительства», росту доступности информационной инфраструктуры не только для корпоративных структур, но и для граждан страны. По результатам трех лет реализации Госпрограммы, уже было достигнуто исполнение ее на 40%. Однако стремительное развитие информационных технологий в глобальных масштабах диктует свои правила и Казахстан делает следующий шаг – разрабатывает новую госпрограмму «Цифровой Казахстан» [1].

Основная цель новой госпрограммы - прогрессивное развитие цифровой экосистемы для достижения устойчивого экономического роста, повышения конкурентоспособности экономики и нации, улучшения качества жизни населения. Реализация госпрограммы проводится в нескольких ключевых направлениях. Ее реализация будет способствовать развитию надежной, доступной, высокоскоростной и защищенной цифровой инфраструктуры, развитию креативного общества, компетенций и навыков для цифровой экономики.

Расширение роли информационных технологий в работе частного и государственного секторов является основой для перехода к цифровому государству. За последние осваиваются формирования инструментов цифровых технологий.

Внедрение технологий цифровизации экономики, позволяющих государству, бизнесу и обществу эффективно взаимодействовать, становится все более масштабным и динамичным процессом. По мировым экспертам, после 2020 года более 25% мировой экономики будет цифровой.

Более 15 стран мира реализуют национальные программы цифровизации: Дания, Норвегия, Великобритания, Канада, Германия, Саудовская Аравия, Индия, Россия, Китай, Южная Корея, Малайзия, Сингапур, Австралия, Новая Зеландия и Казахстан.

Передовыми странами по цифровизации национальных экономик, по мнению председателя правления АО «Национальный инфокоммуникационный холдинг «Зерде», являются Китай, Сингапур, Южная Корея

Правительство и государственные органы Казахстана, осознавая важность информатизации общества и развития цифровых технологий в определении долгосрочного экономического роста, принимают активное участие в развитии данной сферы как одного из ключевых направлений государственной политики.

В программе «Цифровой Казахстан» ожидается прогрессивное развитие цифровой экосистемы при и для достижения устойчивого экономического роста».

Государство организует тендер для выбора подрядчика на разработку технического решения. Участие в тендере открыто для всех участников, отвечающих требованиям. Обеспечивает доступ не только крупного бизнеса, но и на привлечение малого и среднего бизнеса. Принимает на себя роль инвестора, определяющего ключевые, наиболее перспективные направления финансирования, оценку долгосрочного возврата на инвестиции, конкурентной позиции, трендов, а также вкладывается в фундаментальные условия успеха, такие как образование и переквалификация кадров.

Доступность и возможность исполнения инноваций и цифровых технологий в Республике Казахстан стало проще мониторить рынков финансовых и банковских услуг, анализировать и делать правильный выбор.

Цифровая экономика требует наличия у населения цифровых навыков, позволяющих пользоваться ее плодами. При этом в настоящее время уровень компьютерной (цифровой) грамотности населения составляет 76,2%, и необходим его рост в ближайшие годы.

За два года реализации Госпрограммы «Цифровой Казахстан» в инновационную экосистему привлечено 32,8 млрд тенге. В результате проведенной работы, начиная с 2025 года ВВП вырастет до 30%. Будет создано около 300 тысяч новых рабочих мест. В цифровую экосистему будет проинвестировано 67 млрд тенге, 97% населения будут обеспечены широкополосным интернетом [2].

Ориентир на мировой опыт, в Евросоюзе цифровая экономика дает рост на 40%, а производственные расходы сокращаются на 5-8%.

Реализация государственной программы «Цифровой Казахстан» ведется по следующим направлениям.

1. Цифровизация образования

Все школы страны оснащены компьютерной техникой. 93% школ страны подключены к сети Интернет. В сфере высшего образования на 2019-2020 учебный год по направлению ИКТ выделено около 19 тысяч грантов. В 2019 году на базе Astana Hub открыта школа программирования Alem-i и Astana IT-университет, где готовят специалистов нового поколения.

Проводятся курсы по повышению цифровой грамотности населения. В результате уровень цифровой грамотности превысил 79%. Планируется довести уровень цифровой грамотности населения до 80%.

2. Обеспечение населения качественным интернетом

В настоящее время 117 городов и 3324 села с населением более 250 человек обеспечены широкополосным интернетом. За прошедшие 2 года к широкополосному интернету подключено 481 село. Этот проект будет продолжен и в ближайшие годы. В 2020 году к широкополосному интернету будет подключено 880 сел. Планируется доведение уровня подключения интернета к домашней сети до 84%.

3. Переход к цифровому государству

Принят закон «О государственных услугах». В результате интеграции информационных систем более 80% госуслуг (580 услуг) сейчас оказываются в электронном виде. За счет автоматизации государственных услуг, бумажный документооборот сокращен на 70 млн. документов.

В рамках цифровизации необходимо автоматизировать меры государственной поддержки. Из 46 мер государственной поддержки было автоматизировано 42. Однако, у 2 государственных органов не автоматизированы 4 меры.

В проекте - цифровизация земельных отношений. Главная цель - онлайн-предоставление земельных участков, создание Единого государственного кадастра, регистра недвижимости и региональных геопорталов.

4. Цифровизации здравоохранения

Экономия времени врачей и пациентов составляет 50%, эффект за счет цифровизации в сфере лекарственных средств составил около 23 млрд. тенге.

Планируется обеспечить 100% охват компьютерами поликлиник вплоть до районного уровня, а подключение медицинских учреждений к информационным системам достигнет 93%.

5. Цифровизация финансовой отрасли

За счет интеграции банковских систем с порталом eGov налоговые платежи увеличились в 1,8 раза. 73% бизнеса обеспечены онлайн кассовыми машинами. А 81% всех таможенных деклараций выдается в течение 1 минуты.

Объем безналичных операций вырос в 2,3 раза и достиг 14,5 трлн тенге. В результате, в 2019 году дополнительные поступления в

бюджет превысили 448 млрд. тенге. С 2020 года бюджетное планирование будет переведено в безбумажный и открытый вид. Все таможенные документы будут выдаваться через «единое окно». Кроме того, начнутся работы по обеспечению уплаты НДС по технологии блокчейн. Это облегчит работу бизнеса. За 2020 год Национальный банк РК по инфляционным ожиданиям, в 2020 году доля снизилась по сравнению с январем 2019 год и показатель снизился до 16%.

6. Цифровизация социально-трудовой сферы

Благодаря электронной бирже труда было трудоустроено более 523 тысяч человек. Граждане могут получить 14 различных видов выплат в проактивном формате. В целом, эффект в социально-трудовой сфере за 2019 год составил около 1,5 млрд. тенге. В 2020 году еще 6 услуг начнут оказываться в проактивном формате, а также будет создан портал по переподготовке кадров.

В результат был реализован ряд экономических моделей. Трудоустройство населения, выделение бесплатных лекарственных средств, выделение грантов по программе «Болашак» и др. Использование технологии искусственного интеллекта в этом проекте позволило сэкономить бюджетные средства.

По направлению «Цифровизация отраслей экономики» суммарный эффект цифровизации топливно-энергетического, промышленного и сельскохозяйственного секторов составил 92,4 млрд. тенге. На 200 предприятиях и фермах внедряется более 230 цифровых проектов, через компании, входящие в состав фонда Самрук-Қазына [3].

7. Улучшение качества жизни населения

Совместно с акиматами разрабатываются проекты по цифровизации в 5 основных и 6 дополнительных направлениях. Акиматы завершают сервисы 112 и 109. Кроме того, будет масштабироваться практика электронного билетирования в общественном транспорте.

В 2020 году при поддержке государственными органами и компаниями будут привлечены около 15 млрд. тенге инвестиций. В целом, из республиканского бюджета за 2 года работы было потрачено 35 млрд тенге. Экономический эффект от проводимой работы по цифровизации составил 803 млрд тенге. В инновационную экосистему было привлечено 32,8 млрд. тенге.

Успешность цифровых преобразований в Казахстане, могут стать значительная степень вовлеченности руководства страны,

государственных органов, правительства в цифровизацию всех отраслей национальной экономики, посредством системного развития ИКТ-сектора. Создание благоприятной среды для привлечения цифровых инновационных технологий, оказание мер поддержки талантливой молодежи.

Успешная реализация цифровизации повлияет на рост объемов производства предприятий к 2022 году и повлияет на следующие достижения:

- ◆ Повышение уровня производительности труда до уровня ТОП-30 стран мира в каждой из приоритетных отраслей;
- ◆ Конкурентоспособные экспортные производства в приоритетных отраслях;
- ◆ Выход капитализации крупнейших компаний на принципиально новый уровень;
- ◆ Развитая местная электронная торговля;
- ◆ Снижение доли теневой экономики до уровня, сопоставимого с ТОП-30 странами мира.

Таким образом, в результате цифровизации будет обеспечен рост отечественного экспорта на внешние рынки, сырьевые отрасли, агропромышленный комплекс, рост капитализации крупнейших производственных компаний, роста производительности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Постановление Правительства Республики Казахстан «Об утверждении Государственной программы «Цифровой Казахстан» от 12.12.2017 года № 827.
2. Послание Президента Республики Казахстан Назарбаева народу Казахстана 06.02.2019г. Астана.
3. Региональный статистический ежегодник Костанайской области /Под ред. К. Баримбекова. Костанай, 2019. -327 с.

ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫН ЦИФРЛАНДЫРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ БАҒЫТТАРЫ

Мақалада мемлекеттік бағдарламаның қажеттілігі, мүмкіндігі және басты мақсаты - экономиканы цифрландыру технологияларын енгізу туралы айтылады. іске асыру Оны жүзеге асыру тұрақты экономикалық өсуге қол жеткізу, экономика мен ұлттың бәсекеге қабілеттілігін арттыру және халықтың өмір сүру сапасын жақсарту үшін қажет. Мемлекеттік бағдарламаны іске

асыру бірнеше негізгі бағыттар бойынша жүзеге асырылады. Оны жүзеге асыру сенімді, қол жетімді, жылдамдығы жоғары және қауіпсіз цифрлық инфрақұрылымның дамуына, шығармашылық қоғамның дамуына, цифрлық экономика үшін құзыреттер мен дағдылардың дамуына ықпал етеді. Мақалада ақпараттық технологиялардың жеке және мемлекеттік сектор жұмысындағы рөлі баса айтылған.

Өткен уақыт ішінде цифрлық технология құралдарын қалыптастыруды игерді. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы келесі бағыттар бойынша жүзеге асырылуда.

Түйін сөздер: цифрлық технологиялар, трансформация, тендер, экожүйе, цифрлық сауаттылық, кең жолақты интернет, интеграция, ақпараттық жүйелер, банктік жүйелер, портал, капиталдандыру, электронды сауда, көлеңкелі экономика.

DIRECTIONS OF IMPLEMENTATION OF TECHNOLOGY OF DIGITALIZATION OF THE ECONOMY OF KAZAKHSTAN

The article highlights the need, opportunity and main goal of the state program - the introduction of technologies for digitalization of the economy. Its implementation is necessary to achieve sustainable economic growth, increase the competitiveness of the economy and the nation, improve the quality of life of the population. The implementation of the state program is carried out in several key areas. Its implementation will contribute to the development of a reliable, affordable, high-speed and secure digital infrastructure, the development of a creative society, competencies and skills for the digital economy.

The article highlights the role of information technology in the work of the private and public sectors. Over the past mastered the formation of digital technology tools. The state program "Digital Kazakhstan" is being implemented in the following areas.

Keywords: digital technologies, transformation, tender, ecosystem, digital literacy, broadband Internet, integration, information systems, banking systems, portal, capitalization, e-commerce, shadow economy.

УДК 159.922

АГРЕССИЯ КАК СТРАТЕГИЯ АДАПТАЦИИ ДЕВИАНТНЫХ ПОДРОСТКОВ

С.Н. Дубинин¹, И.В. Дубинина²,
доктор психологических наук, профессор,
Костанайский филиал ЧелГУ¹,
старший преподаватель,
Костанайский социально-технический
университет им. академика З. Алдамжар²
(Казахстан)

Положительные рецензии даны
д.пед.н. Бектурганова Р.Ч.
и к.фил.н. Кожуховой Б.Р.

Девиантность приводит к формированию новой морально-психологической и социальной установки в сфере не только внутренней, индивидуальной жизни субъекта, но и в микросреде его существования. Девиантное поведение (от лат. Deviatio – отклонение) определяется как отклоняющееся поведение, т.е. как отдельные поступки или система поступков, противоречащих общепринятым в обществе правовым или нравственным нормам. В психологии поступок рассматривается как сознательное действие, как акт нравственного самоопределения человека, в котором он утверждает себя как личность в своем отношении к другому человеку, и к самому себе.

Ключевые слова: девиантное поведение, проступок, агрессивное поведение.

В психолого-педагогической литературе при характеристике действий и поступков подростков, не соответствующих общепринятым нормам и правилам, используются понятия «правонарушения», «противоправные действия», «безнравственный проступок», «девиантное поведение».

Девиантное поведение (от лат. Deviatio – отклонение) определяется как отклоняющееся поведение, т.е. как отдельные поступки или система поступков, противоречащих общепринятым в обществе правовым или нравственным нормам.

В психологии поступок рассматривается как сознательное действие, как акт нравственного самоопределения человека, в котором он утверждает себя как личность в своем отношении к другому человеку, и к самому себе.

Наряду с нравственно-положительными

действиями существуют и отрицательные, аморальные действия или поступки, которые представляют собой нарушение правил этики, моральных норм. С юридической точки зрения проступок – это посягательство на государственный или общественный порядок, на права и свободы граждан, на различные формы собственности (личной, государственной), и он представляет собой противоправное, виновное действие или бездействие.

В отклоняющемся поведении поступок может проявляться в виде действия или бездействия человека, выражается в словах или отношениях к чему-либо, в виде жеста, взгляда, тона речи, смыслового подтекста, в виде деяния, направленного на преодоление каких-то препятствий или ограничений и т.д.

Девиантность приводит к формированию новой морально-психологической и социальной установки в сфере не только внутренней, индивидуальной жизни субъекта, но и в микросреде его существования.

Проведенный теоретический анализ позволил нам выделить структуру факторов детерминации процесса адаптации. Наиболее важными среди них, по нашему мнению, являются переменные поведенческого реагирования и социального взаимодействия.

Анализ различных работ показал, что большинство исследователей определяют адаптацию с помощью терминов приспособление, освоение, взаимодействие, вхождение, вживание и т.д. Предлагаемая Кузнецовым П.С. (1991) концепция адаптации, в отличие от ее традиционного понимания, основывается на утверждении, что сущность адаптации человека заключается в обеспечении процесса развития личности. Кузнецов П.С. определяет адаптацию как целостный, динамический, непрерывный, относительно устойчивый процесс установления соответствия между совокупным уровнем наиболее актуальных на данный момент (перспективу) потребностей личности и наличным (перспективным) уровнем удовлетворения данных потребностей, определяющий непрерывное развитие личности.

По мнению Джакупова С.М., высшим уровнем процесса адаптации является личность как «системное качество» человека. «Личность..., являясь результатом активного, деятельностного приспособления биологического индивида к социальному окружению представляет собой высший уровень этого приспособления, характеризующийся особой пластичностью и динамичностью адаптационных возможностей в пределах той среды, в

которой она сформирована».

Психолого-педагогический портрет подростка будет неполным, если в нем отсутствует такая важная деталь как агрессия. В последние годы отмечается значительный рост, как агрессивности подростков, так и проявлений ими противоправного поведения. Рост числа подростков с повышенной агрессивностью среди их сверстников с асоциальным поведением с каждым годом увеличивается. Агрессивный тип акцентуации характера подростков с асоциальным поведением, присущ несовершеннолетним правонарушителям агрессивности и конфликтности. Агрессивное поведение подростков становится источником душевных страданий не только родителей, но и самих подростков, которые нередко сами становятся его жертвами со стороны сверстников. Оно вызывает глубокую озабоченность у педагогов и работников правоохранительных учреждений. Практически оно затрагивает всех, кто, соприкасается с подростками. В связи с этим важно понять причины такого поведения или детерминанты агрессии и условия ее становления.

Выделяют четыре основных детерминанты агрессии: социальные, внешние, индивидуальные и биологические.

Значимость социальных детерминант обусловлена тем, что сама агрессия «не возникает в социальном вакууме». Р. Бэрн и Д. Ричардсон отмечают «На наше агрессивное поведение, влияют присутствие и действия других людей из социального окружения». Среди социальных детерминант агрессии ведущее место принадлежит фрустрации, т.е. блокированию разворачивания целенаправленного поведения, физическим и вербальным провокациям характеристикам объекта агрессии (пол, раса) и подстрекательству со стороны окружающих.

Однако агрессию порождают не только слова и поступки других людей. Она может стать следствием действия особенностей среды или ситуации обитания, которые повышают вероятность агрессии. Ими могут стать параметры физической среды, создающие дискомфортные условия - жара, шум, теснота, загрязненный воздух, а также воздействие средств массовой информации и, прежде всего, кино и телевидения.

Ключевая роль в развитии агрессивности принадлежит индивидуальным, личностным детерминантам. Под ними понимают «устойчивые черты характера и склонности». Возникновение агрессии, в подростковом воз-

расте, а также роль индивидуальных детерминант агрессии чрезвычайно велика. Поэтому необходимо обратить внимание на индивидуально - личностный аспект возникновения и развития агрессии.

При характеристике агрессии чаще всего используют два основных понятия - агрессивное поведение (агрессивные формы поведения) и агрессивности. Близость этих терминов нередко затрудняет правильное понимание самой агрессии.

В жизни бывает так, что, характеризуя того или иного человека, мы говорим: это агрессивная личность. Тем самым мы стараемся подчеркнуть наличие вполне определенного качества, присущего ему - агрессивности. В то же время иногда мы с удивлением вынуждены констатировать факт агрессивного поведения человека, которого было невозможно заподозрить в агрессивности. Таким образом, сама жизнь подсказывает нам наличие двух разных феноменов - агрессивности как качества личности и агрессивного поведения как целенаправленного действия. Многозначность понятия «агрессия» достаточно очевидна. Оно может быть употреблено и к бандиту, пытающемуся убить свою жертву, и к самой жертве, сумевшей убить бандита в порядке самообороны, и к стоматологу, вырывающему зуб у кричащего от боли пациента и т.д.

О самой агрессии мы говорим тогда, когда она очевидна, т.е., проявляется в поведении или действиях человека. Вместе с тем вряд ли кому придет в голову назвать поведение стоматолога агрессивным, так же как и поведение защитившей себя жертвы. Возникает вопрос, какое поведение следует считать агрессивным?

Агрессивное поведение - «это любая форма поведения, нацеленного на оскорбление или причинение вреда другому живому существу, не желающему подобного обращения.

Однако любое поведение - это всегда поведение конкретного человека. И оно определяется не только ситуацией, в которой он находится, людьми, с которыми он взаимодействует, но и его индивидуальными особенностями. Именно они характеризуют его со стороны психологических качеств, зная которые можно спрогнозировать возможное поведение. И нередко ошибаемся в этом прогнозе, поскольку сами по себе качества - это только возможности, предпосылки того или иного действия или поступка. Они могут проявиться в поведении, а могут и не проявиться. В конце концов, решение, как поступить, всегда оста-

ется за человеком. С этой точки зрения взгляд на агрессивность как устойчивое качество личности - это всего лишь понимание того, что агрессивность есть предпосылка, возможность агрессивного поведения. не за всяким агрессивным поведением стоит агрессивная личность, также как и не каждая агрессивная личность должна обязательно демонстрировать агрессивное поведение.

Таким образом, если агрессивное поведение и агрессивность - это разные, хотя и связанные между собой понятия, то и природа их должна быть различной.

Факт агрессивного поведения - это всегда целостный акт, требующий проявления целостности на уровне всего человека. Следовательно, природа агрессивных форм поведения заключается не в отдельных психологических образованиях, качествах или свойствах, а в рамках единой структурно организованной и цельной системы человека. Агрессивное поведение - это, прежде всего, целенаправленное и преднамеренное поведение, т.е. это сознательное поведение человека. Ведущая роль в организации такого поведения, принадлежит таким личностным образованиям, которые характеризуют систему установок и ценностей личности, уровень сформированности ее самосознания.

Что касается природы агрессивности, то ее истоки находятся на уровне нейродинамических и психодинамических качеств, темперамента и некоторых видов акцентуаций характера. К ним можно отнести эмоциональную чувствительность и раздражительность, уровень тревожности, некоторые эмоции, входящие в так называемый комплекс враждебности - гнев, отвращение и презрение, а также эмоция страха. Совокупное действие этих характеристик обуславливает готовность человека к агрессивным действиям.

Проявления агрессивности есть следствие преимущественно нейродинамического и психодинамического уровней в структуре человека, генетически обусловленных, постольку ранний дошкольный, младший школьный и младший подростковый периоды - это время максимального проявления этого качества. Максимального потому, что агрессивность проявляет себя спонтанно, непроизвольно, т.к. отсутствуют развитые механизмы контроля и самоконтроля (сформированное самосознание). Именно поэтому детский и подростковый период - это период преимущественного проявления агрессивности, нежели агрессивного поведения.

По мере формирования и развития своей личности, в частности, ее самосознания агрессивность становится все более контролируемым параметром. Такая динамика становления агрессивных форм поведения, прежде всего, свидетельствует о том, что агрессия не является неизбежным атрибутом поведения. Она говорит о возможности установления контроля над агрессией и указывает на конкретные механизмы, ответственные за этот контроль, структурированности и интегрированности, а также уровень развития самосознания личности. Влияя на процесс его формирования, создавая условия для его оптимального развития, мы тем самым создаем условия, предотвращающие появление сознательных форм агрессивного поведения. Именно поэтому становится важным выяснение условий, способствующих становлению агрессивного поведения человека. Это - уровень развития личности в целом, в котором отражается мера ее.

Обобщая многочисленные данные по этой проблеме можно выделить три основных фактора становления агрессивных форм поведения.

1. Семья как фактор агрессивного поведения. Свои первые знания о моделях агрессивного поведения дети приобретают в семье. Именно в семье ребенок проходит свой первый этап социализации и именно там он может усвоить первый урок агрессивного поведения. Что же способствует лучшему усвоению этого урока? Во-первых, это характер семейных взаимоотношений. Во-вторых, это стиль семейного руководства. Частые и неоправданно жестокие наказания, как и отсутствие контроля и присмотра за детьми, провоцируют детей к агрессивному поведению. Частые наказания, возбуждающие и расстраивающие детей, могут привести к тому, что они забывают причину, вызвавшую наказание. При этом исчезает «воспитательный эффект», на который рассчитывали родители. Дети, приученные к частым и неоправданным наказаниям, оказываются неспособными к принятию правил приемлемого поведения, так как наказание заставляет ребенка скрывать внешние проявления нежелательного поведения, но не устраняет причины его.

2. Следующим значимым фактором становления агрессивных форм поведения являются взаимоотношения со сверстниками. Агрессивное поведение связано и с положением ребенка в кругу своих сверстников. Отвержение ребенка другими детьми и низкий социальный статус в группе сверстников также

провоцирует его к применению агрессивных форм поведения.

3. Третьим фактором усвоения ребенком моделей агрессивного поведения являются средства массовой информации и, прежде всего, кино и телевидение. Во время регулярных просмотров телепередач ребенок видит, как их герои выясняют отношения с помощью агрессивного поведения. Отождествляя себя с ними, ребенок вспоминает агрессивные действия, избираемые телеперсонажами для решения своих проблем. Эти сцены насилия стимулируют появление агрессивных фантазий, помогая отрепетировать ребенку возможные агрессивные действия. Если семейные отношения или общение со сверстниками подкрепляют эту агрессию, оно становится привычкой. Привычка к агрессивным формам поведения становится барьером на пути успешной социализации ребенка, что стимулирует фрустрацию и как следствие этого усиление агрессивных тенденций.

Так же современной психологии можно встретить несколько определений агрессии. Под агрессией понимают врожденную реакцию человека для защиты занимаемой территории, реакцию личности на враждебную человеку окружающую действительность, установку к господству.

Таким образом, агрессия – это любое поведение, содержащее угрозу или наносящее ущерб другим. Однако, чтобы те или иные действия были квалифицированы как агрессивные, они должны включать в себя намерение обиды или оскорбления, а не просто приводить к таким последствиям. Наличие внутреннего мотива – нанесения вреда кому-либо или чему-либо – совершенно необходимо для психологической квалификации действий человека в качестве агрессивных.

В современной психологии выделяют следующие формы и виды агрессии, мотивированные различными целями:

- ◆ прямая и косвенная;
- ◆ физическая и вербальная;
- ◆ рациональная и аффективная;
- ◆ социализированная и асоциальная и др.

Выделяются также два типа проявления агрессии: мотивационная агрессия, как самооценочность, и инструментальная, как средство. Оба типа могут проявляться как под контролем сознания, так и вне его. Во многих ситуациях, особенно в молодежной

субкультуре, подросток не в состоянии прямо выразить свою агрессивность по отношению к фрустратору. В таких случаях выбирается новый объект агрессии. Происходит процесс замещения объекта агрессии, а агрессивная установка перемещается на этот новый объект. В качестве нового объекта нередко выбираются также, которые не имеют никакого отношения к фрустрации и неспособны к эффективной самозащите.

Существуют такие разновидности агрессии, которые вряд ли могут считаться непосредственными, реакциями на фрустрацию. К их числу, в первую очередь, относится идентификация с агрессором. Находясь под угрозой и переживая состояние фрустрированности, подросток защищает свою личность и её высокую самооценку тем, что включает в структуру своей личности достижения и силу фрустрирующих его индивидов и групп.

Основные теоретические подходы в исследовании агрессивного поведения могут быть обозначены как этологический, психоаналитический, когнитивный, фрустрационный и бихевиористический. Подобное деление весьма условно, во многих эмпирических исследованиях агрессии, проанализированных нами, заметно влияние различных подходов к этой проблеме.

Согласно современным российским исследованиям, некоторые черты личности могут выступать на различных стадиях развития ситуации и как способствующие проявлению агрессивности, и как ведущие к подавлению агрессивной структуры. На актуальное формирование агрессии, целенаправленного и вероятностного прогнозирования оказывает тормозящее влияние интериоризированный страх наказания (возмездия), склонность к чувству вины, способность к эмпатии и сопереживанию, потребность в зависимости, высокий уровень тревоги, стремление к социальному одобрению т.п.

Согласно Березину Ф.Б., независимо от того, на каком уровне происходит нарушение интеграции поведения, снижение устойчивости системы интеграции (показатель «С» по методике Кэттела Р.) сопровождается и ухудшением качества психологической адаптации. Вероятность нарушения интеграции поведения, а соответственно и риск возникновения адаптационных расстройств зависит от отношения фрустрационной напряженности к интеграции поведения, которое может быть обозначено как соотнесенная фрустрационная

напряженность (это по методике Кэттела Р. показатель Q4/C). Чем выше первый из указанных факторов и ниже второй, тем больше снижается эффективность психологической адаптации и увеличивается вероятность её нарушений.

Березиным Ф.Б., так же и Роджерсом К., Маслоу А. и др., отмечается важная роль тревоги в процессе психологической адаптации личности. Согласно исследователям, тревога лежит в основе любых (адаптивных и неадаптивных) изменений психологического состояния и поведения, обусловленных стрессом. При этом повышение уровня тревоги будет сигнализировать об изменениях психологической адаптации человека.

Сравнительный анализ результатов контрольной и экспериментальной групп по показателю адаптивность - дезадаптивность выявил следующее.

Согласно результатам по тесту СПА Роджерса К. и Даймонда Р., уровень социально-психологической адаптации в экспериментальной группе равен 0,35; в контрольной – 0,75. Анализ данных результатов t – критерий Стьюдента показал, что критерий различия равен 2,3 при $p < 0,05$. Анализ показателей социально-психологической адаптации, выделенных Роджерсом К. и Даймондом Р., коэффициентом различия Стьюдента дает возможность говорить о наличии существенных отличий по всем показателям социально-психологической адаптации экспериментальной и контрольной групп ($p < 0,01$), кроме показателя «стремление к доминированию» ($p > 0,01$; $p > 0,05$).

Таким образом, можно утверждать наличие низкого уровня социально-психологической адаптации девиантных подростков по сравнению с уровнем адаптации подростков из контрольной группы. Все испытуемые данной группы не состояли на учёте в инспекции по делам несовершеннолетних, положительно характеризовались школьными учителями.

В нашем исследовании с помощью критерия линейной корреляции Пирсона была выделена значимая положительная корреляция между показателями «адаптация» и «интернальность» – $r = 0,40$; высокая прямая зависимость между показателями «адаптация» и «эмоциональная комфортность» – $r = 0,57$; значимые положительные корреляции между показателями «адаптации» и «самопринятием» – $r = 0,20$ при $p < 0,01$, и уровнем «поведенческой регуляции» – $r = 0,16$, а также

отрицательная корреляция между показателями «адаптация» и «фрустрация» – $r = (-0,27)$ (по методике СПА) $p < 0,05$. Таким образом, снижение уровня адаптации девиантных подростков сопровождается и снижением уровня показателей интернальности, уровня самопринятия, поведенческой регуляции и эмоционального состояния.

Результаты исследования показали наличие высокого уровня агрессии у девиантных подростков.

Анализ показателей по методике Басса – Дарки критерием Стьюдента (при $p < 0,01$) выявил наличие существенных отличий по всем показателям, т.е. для экспериментальной группы характерны высокие показатели по всем видам агрессии, выделенным авторами данной методики.

Большие различия имеются по таким показателям, как «косвенная агрессия», «раздражение», «обида», «подозрительность», «аутоагрессия». Наличие высокого уровня агрессии у девиантов подтверждают и результаты по методике «Адаптивность» и по тесту «Самооценка психических состояний» Айзенка Г. Показатель агрессии в экспериментальной группе по тесту «Самооценка психических состояний» Айзенка Г. равен 16,9, в контрольной – 11,7. При этом наличие существенного отличия в средних показателях агрессии по тесту Айзенка подтверждается анализом результатов коэффициентом Стьюдента - t равен 2,9 при $p < 0,01$.

Анализ показателей экспериментальной группы коэффициентом линейной корреляции Пирсона выделил наличие значимой обратной корреляции между уровнем адаптации и уровнем агрессии, уровнем агрессии и интернальностью, уровнем тревоги и фактором СПА; положительной корреляции уровня агрессии и тревоги, уровня фрустрации и агрессии, между уровнем тревоги и показателем фрустрации.

Таким образом, можно сказать, что снижение уровня адаптации обусловлено высоким уровнем агрессии и высоким уровнем тревожности у девиантных подростков, и наоборот.

Для девиантных подростков также характерны: высокий уровень фрустрированности, высокие показатели по шкалам «непрятие других», «эмоциональная дискомфортность», высокий уровень нервно-психической напряженности при процентном уровне значимости равном 99 (результаты по методике «Адаптивность», методике Спилбер-

гера – Ханина, методика СПА).

Исследование особенностей показателей адаптации подростков выявило следующее: для подростков из экспериментальной группы характерно снижение уровня адаптации, включая нервно-психический и социально-психологический уровни (результаты методик СПА, «Адаптивность», «Нервно-психическая адаптивность», показатели Березина Ф.Б.).

В ходе исследования была выделена взаимосвязь между низким уровнем социально-психологической адаптации и её психологическими характеристиками – «самоприятие», «эмоциональная комфортность», «интернальность», «поведенческая регуляция».

У девиантных подростков выше степень выраженности неконструктивных способов адаптации. Отличия в показателях экспериментальной и контрольной групп были выявлены по всем видам агрессии, особенно по показателям «косвенная агрессия», «раздражение», «подозрительность», «обида», «аутоагрессия».

В процессе исследования были выявлены отрицательные корреляции между высоким уровнем агрессии и низким уровнем адаптации, высоким уровнем фрустрации и адаптации, высоким уровнем агрессии и интернальностью, интернальностью и аутоагрессией, а также значимая положительная корреляция между высоким уровнем аутоагрессии и эскапизма (по методикам СПА, УСК, Басса-Дарки).

Факторизация показателей психологической адаптации девиантных подростков показала, что уровень их социально-психологической адаптации обусловлен высоким уровнем тревожности, фрустрационной напряженности, эмоционального дискомфорта, более выраженным экстернальным locusом контроля, низким уровнем поведенческой регуляции и выраженной степенью неконструктивных способов адаптации (агрессии эскапизма).

На основе этих данных можно говорить о том, что использование в качестве способов адаптации агрессию и эскапизм приводит к временному снижению уровня тревоги, фрустрационной напряженности и не способствует улучшению их эмоционального состояния. Полученные результаты подтверждают гипотезу нашего исследования: агрессия и стратегия ухода от решения проблем являются активными способами адаптации девиантов.

Но, поскольку данные стратегии адапта-

ции не требуют серьезной, осознанной, ответственной внутренней работы по решению проблем личностного и межличностного характера, но при этом способствуют снижению эмоционального напряжения, ощущению отсутствия проблем или их решения, они используются подростками в качестве стратегии адаптации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арутюнян К.А. К исследованию роли негативных социальных проявлений в становлении личности несовершеннолетнего правонарушителя /Факторы педагогической запущенности и психологические вопросы коррекции делинквентного поведения несовершеннолетних. – Воронеж: ВГПИ, 1983. – С.36-49.
2. Беличева С.А. Основы превентивной психологии.- М: Ред.-издат. центр «Социальное здоровье России», 1993. - 199 с.
3. Битянова М.Р. Организация психологической работы в школе. - М.: Совершенство, 1997
4. Бодалев А.А. Личность в общении. – М.: Педагогика, 1983. – 272с.
5. Бреева Е.Б. Дети в современном обществе. — М.: Эдиториал УРСС, 1999.-216 с.
6. Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 288 с.
7. Керимов Л.К. Индивидуализация перевоспитания трудных детей: Ранняя профилактика отклоняющегося поведения учащихся: (Психолого-педагогический аспект): Пособие для учителя/ Под ред. В.А. Татенко, Т.М. Титаренко. – Киев: Рад. шк., 1989. – 128с.
8. Ковалев В.В. Патология личности и девиантное поведение// Руководство по психиатрии/Под ред. Т.Б. Дмитриевой – М.: Медицина, 1988. – 462 с.
9. Кондрашенко В.Т. Девиантное поведение у подростков. – Минск: Беларусь, 1988. – 225с.
10. Кривцова С.В. и др. Подросток на перекрестке эпох. - М.: Генезис, 1997.
11. Криминальная мотивация /Под ред. В.Н. Кудрявцева. – М.: Наука, 1986. – 303с.
12. Кряжева И.К. Социально-психологические факторы адаптированности личности: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – М., 1980. – 24 с.
13. Лялюгене И.Ю. Педагогическое единство социальной среды и школы как фактор системы воспитания школьников: Авто-

реф. дисс. ... канд. пед. наук. - Вильнюс, 1989. - 19с.

14. Могилевский В.Д. Методология систем: вербальный подход (Безопасность систем). - М.: ОАО Изд-во «Экономика», 1999. - 251 с.

15. Шведин Б.Я. Влияние психической напряженности на деятельность вахтенного офицера: Дис. ... канд. психол. Наук. - М., 1982. - 244 с.

А Г Р Е С С И Я Д Е В И А Н Т Т Ы ЖАСӨСПІРІМДЕРДІ БЕЙІМДЕУ СТРАТЕГИЯСЫ РЕТІНДЕ

Ауытқу субъектінің ішкі, жеке өмірі саласында ғана емес, сонымен қатар оның өмір сүру ортасында да жаңа моральдық - психологиялық және әлеуметтік көзқарастың қалыптасуына әкеледі. Девиантты мінез-құлық (лат. Deviatio-ауытқу) девиантты мінез-құлық ретінде анықталады, яғни қоғамда жалпы қабылданған құқықтық немесе моральдық нормаларға қайшы келетін жеке әрекеттер немесе әрекеттер жүйесі ретінде. Психологияда бұл әрекет саналы

әрекет, адамның моральдық өзін-өзі анықтау актісі ретінде қарастырылады, онда ол өзін басқа адамға және өзіне қатысты адам ретінде көрсетеді.

Түйін сөздер: девиантты мінез-құлық, теріс қылық, агрессивті мінез-құлық.

AGGRESSION AS AN ADAPTATION STRATEGY FOR DEVIANT ADOLESCENTS

Deviance leads to the formation of a new moral, psychological and social attitude in the sphere of not only the internal, individual life of the subject, but also in the microenvironment of its existence. deviant behavior (from lat. deviatio-deviation) is defined as deviant behavior, i.e. as individual actions or a system of actions that contradict generally accepted legal or moral norms in society. In psychology, an act is considered as a conscious action, as an act of moral self-determination of a person, in which he asserts himself as a person in his relationship to another person, and to himself.

Keywords: deviant behavior, misdemeanor, aggressive behavior.

УДК 378.1

КУЛЬТУРА ДЕЛОВОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ КАК СОСТАВЛЯЮЩЕЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СПЕЦИАЛИСТА

Т.А. Ильина,
кандидат педагогических наук, доцент,
Костанайский социально-технический
университет им. академика З. Алдамжар
(Казахстан)

*Положительные рецензии даны
д.псих.н. Дубининым С.Н.
и к.п.н. Бисенбаевой А.А.*

В статье, автор рассматривает научные основы обоснования профессии и роли профессиональной деятельности в жизни человека. Успешность профессиональной дея-

тельности зависит от того, насколько профессионально компетентен специалист в деятельности. В основе компетентностной составляющей профессиональной деятельности педагога-психолога автор считает развитие умения находить рациональные способы взаимодействия, умение слушать и слышать, учитывать эмоциональное состояние собеседника, соблюдать нормы этики и культуры профессионального общения.

Обращает внимание на необходимость коммуникативной подготовленности специалиста и таких ее составляющие как: коммуникативная компетентность, коммуникативная и профессиональная культура.

Ключевые слова: профессия, профессиональная деятельность, компетентность, компетентность, культуры профессионального общения.

Проблема подготовки специалистов к профессиональной деятельности, отвечающих

потребностям общества и государства является предметом интереса ученых практически всех отраслей знания философов, педагогов, психологов, социологов, юристов, экономистов и так далее.

Подготовка высококвалифицированных кадров это не только веяние современного общества, но и потребность современного выпускника быть высокопрофессиональным, способным конкурировать на рынке труда не только на государственном уровне, но и мировом пространстве. Профессиональная деятельность педагога- психолога, имеет те же характеристики, что и любой другой вид человеческой деятельности. Вместе с тем стоит обратить внимание на такую ее специфическую особенность как коммуникативная подготовленность и ее составляющие: коммуникативная компетентность, коммуникативная и профессиональная культура.

В основе компетентностной составляющей профессиональной деятельности педагога-психолога является умение находить рациональные способы взаимодействия, умение слушать и слышать, учитывать эмоциональное состояние собеседника, соблюдать нормы этики и культуры профессионального общения.

Современный этап развития высшего профессионального образования связан, прежде всего, с дальнейшей его модернизацией. Целевая установка при этом базируется на утверждении принципа компетентностного подхода в подготовке специалиста. Реализация данного принципа предполагает не только формирование необходимых компетенций, но и создание условий для наиболее полной самореализации индивидуальных способностей, ключевых компетентностей, необходимых для социальной и профессиональной самореализации. Как отмечает О.В. Долженко, глобальная цель образования сегодня направлена на то, чтобы сделать человека «... не «знающим», а понимающим, чувствующим, культурным, т.е. подготовить к реальной жизни в сложном и противоречивом мире, обеспечить тем самым развитие культуры общества в целом» [1].

Проблема подготовки специалистов к профессиональной деятельности, отвечающих потребностям общества и государства является предметом интереса ученых практически всех отраслей знания философов, педагогов, психологов, социологов, юристов, экономистов и так далее.

Так, в психолого-педагогической науке и практике сложились различные подходы и критерии определения подготовленности бу-

дущего специалиста к самостоятельной профессиональной деятельности.

Профессия, являясь родом занятий человека, нормативно регламентирована социальными, юридическими и техническими правилами исполнения; она реализуется в трудовой деятельности и существует независимо от желания исполнителя. Проявляется профессия в разных сферах человеческой деятельности. Таких как: педагогическая, экономическая, политическая, идеологическая, юридической и так далее. На ее становление и развитие оказывают влияние социально-экономические, политические, культурные и другие процессы и явления, происходящие в обществе. Являясь объективной реальностью, профессия функционирует только в профессиональной деятельности исполняемой человеком. В свою очередь, человек, осваивая профессию, познает себя, свои возможности, свою социальную роль и общественную значимость.

Профессия как социально-культурное явление обладает сложной структурой, включающей предмет, средства и результат профессиональной деятельности, цели, ценности, нормы, методы и методики, образцы и идеалы (В.А. Сластенин). Труд, профессия выступают важнейшей основой жизненной перспективы личности взрослого человека, способом его самореализации, самовыражения в целостном контексте жизнедеятельности в силу возможности удовлетворения жизненно важных потребностей.

«Профессии – это исторически возникшие формы деятельности, необходимые обществу, для выполнения которых человек должен обладать суммой знаний и навыков, иметь соответствующие способности и профессионально важные качества» [1, с. 15].

Научным обоснованием профессии и роли профессиональной деятельности в жизни человека занимались ученые различных наук.

Теоретическим обоснованием проблемы профессиональной подготовки и профессионального становления личности и деятельности являются исследования, проведенные К.С. Абульхановой- Славской, Б.Г. Ананьевым, А.Г. Асмоловой, Б.Ф. Ломовым, Н.Н. Нечаевым, Г.В. Суходольским, В.Д. Шадриковым.

Не менее существенный вклад в развитие проблемы профессиональной подготовки внесли А.А. Бодалев, Ю.М. Забродин, И.И. Зарецкая, Е.А. Климов, Т.В. Кудрявцев, А.К. Маркова, А.М. Митина, Н.С. Пряжников, С.Н.

Чистякова.

Так, Э.Ф. Зеер рассматривает значение профессиональной деятельности для человека с позиций индивидуального профессионального становления личности, детерминант профессиональной зрелости, профессиональных ценностей и мотивов труда, удовлетворенности профессиональным трудом, но во взаимосвязи с социальной и объективной реальностью. Говоря, о процессе становления личности профессионала, Э. Зеер писал, что «... субъект все более выступает фактором своего развития, изменения, преобразования объективных обстоятельств в соответствии со своими личными свойствами» [2].

Е.А. Климов считает, что «Профессиональная деятельность – это социально значимая деятельность, выполнение которой требует специальных знаний, умений и навыков, а также профессионально обусловленных качеств личности. В зависимости от содержания труда (предмета, цели, средств, способов и условий) различают виды профессиональной деятельности. Соотношение этих видов с требованиями, предъявляемыми к человеку, образует профессии» [3, с. 33].

А профессия, по его мнению – это «социально ценная область приложения физических и духовных сил человека, позволяющая ему получать взамен затраченного труда необходимые средства для существования и развития» [3, с. 76 – 81].

К специалистам, занимающимся профессиональной деятельностью в сфере «Человек – человек» предъявляются особые требования. В основе их деятельности лежит общение, которое в основном строится на межличностном взаимодействии. Очень точно об особенностях деятельности специалистов данной сферы сказал Е.А. Климов «... деятельность представителей этого типа во многом определяется сложностью и текучестью, нестандартностью предметов рассмотрения, воздействия, поиска, принципиальной нечеткостью границ, разделяющих социальные явления» [3, с.184 – 185].

Очевидным сегодня является и тот факт, что успешность профессиональной деятельности зависит от того, насколько профессионально компетентен специалист в деятельности.

Исследователи различных областей научного знания отмечают, что компетентность – это понятие сложное, многогранное и многоуровневое. В связи с чем, на сегодняшний день, в научной литературе и практике не сложилось единого мнения определяющего со-

держание, сущность и структуру профессиональной компетентности личности.

Нет четких характеристик профессиональной компетентности, как в целом, так и специалиста определенного рода деятельности или конкретной специальности.

«Компетентность, - сказано в Большом современном энциклопедическом словаре по педагогике, - мера соответствия знаний, умений и опыта лиц определенного статуса реальному уровню сложности выполняемых ими задач и решаемых проблем [4, с. 237].

В.А. Сластенин считает, что «профессиональная компетентность- это профессиональная подготовленность и способность субъекта труда (специалиста или коллектива) к выполнению задач и обязанностей повседневной деятельности. Она является мерой и основным критерием определения его соответствия требованиям совокупного труда» [5, с.334]. Основу компетентности специалиста, по мнению В.А. Сластенина, составляют «компетентность деятельности, общения и саморазвития» [5, С.334].

Профессиональную компетентность специалиста рассматриваемой нами сферы «Человек – человек» в области педагогической деятельности педагога-психолога пенитенциарной системы определяют:

◆ педагогическая подготовка; - психологическая подготовка; - специальная подготовка;

◆ юридическая подготовка; - коммуникативная подготовка.

Педагогическая деятельность пенитенциарного педагога-психолога представляет собой деятельность, осуществление которой связано с организацией педагогического процесса в пенитенциарных учреждениях, направленного на исправление лиц отбывающих наказание.

В целом же, педагогическая деятельность педагога- психолога, работающего в пенитенциарных учреждениях «имеет те же характеристики, что и любой другой вид человеческой деятельности. Это, прежде всего целеположенность, мотивированность, предметность» [6, с.263]. Вместе с тем стоит обратить внимание на такую ее специфическую особенность как коммуникативная подготовленность и ее составляющие: коммуникативная компетентность, коммуникативная и профессиональная культура.

В основе компетентностной составляющей профессиональной деятельности специалиста «педагога-психолога» является умение

находить рациональные способы взаимодействия, умение слушать и слышать, учитывать эмоциональное состояние собеседника, соблюдать нормы этики и культуры профессионального общения.

Для того чтобы понять важность знания основ коммуникативной культуры, как показатель профессиональной компетентности и необходимость использования этих знаний в профессиональной деятельности в сфере «человек – человек» обратимся к исследованию, проведенному И.И. Зарецкой. Прежде всего, она предлагает проследить процесс формирования профессиональной культуры и выделяет «три структурных блока, которые представляют собой и своего рода этапы формирования основ профессиональной культуры: *инвариантный, социально-профессиональный и специальный*» [7, с. 10].

Раскрывая их содержание, она обращает внимание на то, что «*Инвариантный (общетрудовой) этап* представляет собой основу и в то же время первый шаг в формировании профессиональной культуры.

Он обеспечивается целостным процессом общеобразовательной и профессиональной подготовки. Вместе с тем на его становление оказывают влияние факторы социальной среды, стереотипы массового сознания, характерные для данного состояния общества. Инвариантный этап начинается с первых лет обучения.

Социально-профессиональный этап по содержанию ближе к профессиональной культуре специалиста, но еще не отражает специфики ее проявления в конкретной профессии» [7, с.10-11].

Далее она отмечает, что «если инвариантный этап рассматривается как общее, что характеризует культуру деятельности каждого, то в социально- профессиональном блоке отражается особенное, зависящее от сферы трудовой деятельности (промышленное или сельскохозяйственное производство, сфера услуг, научная или художественная деятельность) или от ведущих тенденций научно-технического и социального прогресса общества» [7, с.11].

В контексте рассматриваемой нами проблемы интерес представляет третий этап, который назван как специальный и рассматривает проблемы профессиональной культуры связанные со спецификой профессии. «*Специальный этап* профессиональной культуры по отношению к предыдущим выражает проявление инвариантного (общего) и соци-

ально-профессионального (особенного) в частном (единичном), связанном со спецификой профессии. Он предполагает наличие комплекса специальных знаний, компетентностей, нравственно-волевых качеств, принципиально значимых в конкретном виде профессиональной деятельности» [7, с.10 – 13].

Большое значение общению как одному из ведущих компонентов педагогической деятельности придавал известный ученый-педагог своего времени В.А. Кан-Калик. Он считал, что для успеха педагогической деятельности «недостаточно только знания учителем основ наук и методики учебно-воспитательной работы. Все его знания и практические умения могут передаваться учащимся только через систему живого и непосредственного общения с ними» [8, с.83].

Далее, указывая на значение общения в профессиональной деятельности, он пишет: «Сам процесс общения педагога и учащихся выступает как важное непереносимое условие и содержание профессиональной педагогической деятельности» [8, с.83].

Таким образом, рассматривая профессиональную деятельность педагога-психолога, мы берем во внимание тот факт, что для успешности его профессиональной деятельности, культура профессионального общения выступает основой выполнения задач профессиональной деятельности, и соблюдение норм и правил культуры профессионального общения, будет способствовать успешности его профессиональной деятельности, и выполнению возложенных на него функциональных обязанностей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Долженко О.В. Высшее образование в эпоху антропоцентра [Электронный ресурс]. – URL: mosgu.ru/nauchnaya...2011/articles/Dolzhenko...
2. Маркова А.К. Психология профессионализма. М., 1996.
3. Зеер Э.Ф. Психология профессий. – М., 1972.
4. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения: Учеб. Пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений \ Евгений Александрович Климов. – 2-е изд. испр. – М.: Издательский центр «Академия», 2005.
5. Педагогика: Большая современная энциклопедия \ Сост.Е.С. Рапацевич. Мн. 2005.
6. Психология и педагогика. Учебное пособие \ Под редакцией В.И. Жукова, Л.Г.

Лаптева, А.И. Подольский, В.А. Слостенин. – М., 2004.

7. Зимняя И.А. Педагогическая психология. Учебник для вузов. – М., 1999. – 384с.

8. Зарецкая И.И. Устная речь в деловом общении: практикум \ И.И. Зарецкая, А.М. Бруссер, М.П. Оссовская. – М.6 Дрофа, 2009.

9. Канн-Калик В.А., Никандров Н.Д. педагогическое творчество. – М.: Педагогика, 1990. – 144с.

МАМАНДЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТІНІҢ ҚҰРАЛЫ БОЛҒАН БИЗНЕС ӨЗАРАЛАРЫНЫҢ МӘДЕНИЕТІ

Мақалада автор мамандықты негіздеудің ғылыми негіздерін және кәсіби қызметтің адам өміріндегі рөлін қарастырады. Кәсіби қызметтің жетістігі маманның іс-әрекетте қаншалықты кәсіби құзыреттілігіне байланысты. Автор өзара әрекеттестіктің рационалды жолдарын таба білу, тыңдау және есту қабілеттерін дамыту, әңгімелесушінің эмоционалды жағдайын ескеру, этика мен кәсіби қарым-қатынас мәдениеті нормаларын сақтауды педагог-психологтың кәсіби қызметінің құзыреттілік компоненті негізінде сақтауды дамытуды қарастырады.

Маманның коммуникативті дайындығына және коммуникативті

құзыреттілік, коммуникативті және кәсіби мәдениет сияқты компоненттерге назар аударады.

Түйін сөздер: кәсіп, кәсіби қызмет, құзыреттілік, коммуникативтілік, кәсіби қарым-қатынас мәдениеті.

CULTURE OF BUSINESS INTERACTION AS A COMPONENT OF THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF A SPECIALIST

In the article, the author examines the scientific foundations of justifying the profession and the role of professional activity in human life. The success of professional activity depends on how professionally competent the specialist is in the activity. The author considers the development of the ability to find rational ways of interaction, the ability to listen and hear, to take into account the emotional state of the interlocutor, to comply with the norms of ethics and culture of professional communication at the heart of the competence-based component of the professional activity of a teacher-psychologist.

Draws attention to the need for communicative readiness of a specialist and such components as: communicative competence, communicative and professional culture.

Keywords: profession, professional activity, competence, competence, culture of professional communication.

ӘОЖ 821.512.122

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

А.Қ. Төлеуова¹, Д.З. Абдуллина²,

М.Б. Куантаева³, М.А. Футман⁴,

Н.Б. Бейсембаева⁵,

доценті^{1,2}, аға оқытушы^{3,4,5},

Академик З.Алдамжар атындағы Қостанай әлеуметтік-техникалық университеті (Қазақстан)

Кадралинова М.Т., ф.ғ.д.
және Бисенбаева А.А., п.ғ.к.
жағымды рецензиясын

Мақалада Абай шығармаларындағы қазақ халқының тұрмыс тіршілігінде кездесетін әдет-ғұрыпы мен мәдениеті тәрбиелік тұрғыдан көрсетілген. Қазақтың рухани байлығын салт-санасын ақын өз өлеңдерінде келтіріп, көркем етіп суреттеген. Абай өз еңбектерінде өркениетті қоғамның толыққанды мүшесі болуда тәрбие көзінің де әсер ететінін айта кетіп, дұрыс жолды таңдауға шақыратынын шығармаларын талдау арқылы ұсынылып отыр. Қоғамдық қатынаста бірінші орынға жеке тұлғаны қояды.

А.Құнанбаев өлеңдері этномәдени сипаты ұлттық сана мен халықтық таным негізінде қалыптасып, ұлттық дүниетанымын, болмысын білдірумен құнды.

Түйін сөздер: қоғамдық қатынас, әдет-ғұрып, қазақ тұрмысы, тәрбие, өркениет, салт-сана.

Қазақ көркем тілін зерттеу, оның стилі мен сөз саптаудағы шеберлігіне тоқталу – бүгінгі күнде жалғасын тауып келе жатқан мәселелердің бірі. Тіліміздің табиғатына терең бойлап тілдік бірліктерін жан-жақты қарастыру лингвостилистика, этнолингвистика, когнитивті лингвистика ғылым салаларының зерттеу нысанына айналды.

Осы орайда ұлт тілдерін дамытып өркендетуге жан-жақты мән беріліп отырған кезеңде тілді зертеудің нақтылы үрдісі ұлттың ойлау жүйесіне тән ерекшеліктері мен заңдылықтары негізінде ашыла түсті. Әсіресе жеке ақын – жазушылар тіліндегі көріктеуіш-бейнелеуіш құралдарды когнитивтік, лингвистикалық және мәдениетаралық қарым-қатынас теориясы тұрғысынан зерттеу арқылы тілдің жан-жақты қызметі анықталады. Тіліміздегі өзіндік менталдық сипаттар мен тілдік ерекшелігіне барлау жасай отырып, ұлттық болмыс пен таным көрсеткіші ретінде тану әлі жеткіліксіз қарастырылуда. Ұлы Абай тілі арқылы қазақ тілінің бай мұрасы шығу, қалыптасу, даму жолына қарай толық сипатталып, этнолингвистикалық деректі қабагтары сараланды.

Абай өлеңдері мен ғақлияларында өз заманындағы қазақ халқының күнделікті тұрмысы, оның рухани байлығы, әдет-ғұрпы мен аңыз-әңгімелері, кәсібі және заттай мәдениеті, қазақ аулының жыл мезгілдеріне байланысты көрінісі мен болмысы жайында ой толғаулары ұштасады [1,5]. Қазақ халқының күнделікті өмірі, табиғатта заңды түрде болып жататын құбылыстар мен өзгерістердің барысы ақынның «Жаз», «Жазғытұрым», «Күз» және «Қыс» өлеңдерінде көрініс тапқан. «Жаз» өлеңдерінде Абай өзі өмір сүрген кезеңдегі халық тұрмысын, салт-санасын, табиғат көріністерін сол қалпында көркем бере білген. Қыстың ызғары қайтып, көктем басталғанда күннің жерге мол шашатын жылуын ата-ананың балаға деген ыстық мейірімін, ал күн мен жерді - сағынысқан күйеу мен қалыңдықтың бір-біріне деген ынтық көңілімен теңейді. Күлімдеген күн қызуы жердің тонын жібітіп, табиғатты оятатыны, жер бетіне көк шығып, жыл құсы келіп, көл жағалай мамырлаған аққу мен қаз, жұмыртқа іздеп зыр жүгірген бала-шаға, қыстаудан көктеуге көшіп, у- шу болып жатқан ел

көрінісі, жүйрік аттармен ұрымтал жерден қаршыға салып, үйрек ілдіріп жүрген сауықшыл бозбалалар, оларға наздана күлімдеп ұн қатқан бойжеткендердің күміс күлкісі шеберлікпен суреттелген. Көшпелі қазақ аулының күнделікті өмірі төрт түлік малмен тығыз байланысты болғандығы белгілі. Ақынның бұл өлеңінде малды ауылдың жазғы жайлаудағы көрінісі шынайы, өте нанымды берілген. Оты жетілген, шапқынды өзен-көлдің жағасында қонып жатқан малды ауылдың тұрмысы бейнеленген. Тойынған жылқының суда тұрып шыбындайтыны, тай-құлындардың ойнақтап, айнала шауып, бұлтылдап жүретіні, бұрала басып үй тіккен қыз-келіншектер, мал арасынан ризашылық көңілмен атының басын шұлғыта аяңдатып ақбоз үйдің сыртына келіп түсетін бай салтанаты тамаша сипатталады. Ауыл ақсақалдарының қымызға жиналып әңгіме-дүкен құруы, сөзуар көсем қарттардың тыңдаушыларына еліте айтқан әңгімелері, жалшы, малшы және жылқышылардың малды жайластырып, ауылға келіп бай ордасынан қымыз дәметуі сенімді айтылған.

Күз түсе ел өмірінде ойын-сауық азайып, жұртшылық қысқы шаруа қамына кірісе бастайды. Күзгі қара суық түсіп, табиғаттың өзгеруіне байланысты ауыл іреңінің кете бастауын, кедей-кепшіктің киімі мен киіз үйінің жыртығын жамап-жасқап, келе жатқан қаһарлы қысқа дайындығын, күзеудің тозып, шаңы шығып, бұрқырап жататын сүреңсіз ажарын ақынның «Күз» атты өлеңінен айқын көреміз. «Қараша, желтоқсанмен сол бір екі ай, Қыстың басы бірі ерте, біреуі жәй, Ерте барсам, жерімді жеп қоям деп, Ықтырмамен күзеуде отырар бай», [2,10] - деп, ақын қысқы жайылымның отын үнемдеу үшін күзеуде отырған бай аулын, бай мен кедейдің үй-жайының айырмашылығын суреттейді. Бай үйінің іргесіне қалың киіз тұтып, маздата от жағып, қарға салуға жарамайтын қартаң қойларын сойып жеп, сорпалап отырса, жалшы малшылар мен кедей-қоңсылардың шұрық-тесік қараша үйінде оттың да жөндеп жағылмайтынын, ертелі-кеш тойып ішер ас-суының жөнді болмайтынын айтады.

«Қыс» өлеңінде ақын: «Борандай бұрқсарқ етіп долданғанда, Алты қанат ақ орда үй шайқалады» [3,11], - деп, киіз үйде қыстап шығатындардың қиын жағдайын сипаттайды. Қысқы жайылымдағы малдың қауіпті жауы ашыққан қасқыр екенін айта келіп, жалшы-бақташыларды сергек күзетіп, ит-құсқа мал

бермеуге шақырады. Көшпелі қазақ аулы үшін жыл мезгілдеріне байланысты соны жайылым мен жайлы қоныстың маңызы зор. «Жетіліп жаз жайлауға қона алмай жүр, Күз күзеу де жанжалсыз бола алмай жүр, Қыс қыстауыңқып-қызыл ол бір пәле, Оралып ешбір шаруа оңалмай жүр» [4,12], - деп, Абай жайылымға байланысты малды ауылдар арасында дау-жанжалдың болып тұратындығына тоқталып кетеді. Көшпенділік жағдайда қазақ халқы жылқы малын өсіруге, оның күтіміне ерекше көңіл бөлген. Мүмкіндігі бар малды адамдар жақсы аттарын жаз бойы құр жіберіп, күзде баптап мініп, ойын-тойларда бәйгеге қосатын болған. Қазақтың көреген сыншылары жақсы аттардың сан-алуан қасиеттерін оның сыртқы пішінінен айтқызбай-ақ бір көргеннен танып білетін.

Ақынның шығармаларында атбегілік, аттың сыны туралы келелі пікірлер айтылады. «Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ» өлеңінде Абай жақсы аттың кекілінен бастап тұяғына дейінгі барлық мүшесінің, жүріс-тұрысының қандай болатынын сипаттап, жақсы атқа берген сынын: «Аяңы тымақты алшы кигізгендей, Кісіні бол-бол қағып жүргізгендей, Шапқан атқа жеткізбес бөкен желіс, Ыза қылдың қолыма бір тигізбей» [5,15], - деген тұжырыммен түйіндейді. Ақын халықтың қыран баптап құс салу, саяткерлік өнерін «Ешкімге зияны жоқ, өзім көрген, Бір қызық ісім екен сұм жалғанда» деп жоғары бағалаған. Шыңғыстаудың тасты қойнауларында қыстыгүні түлкі қағып, бүркіт салуды ақынның өзі де мейлінше ұнатып, көп қызықтаған. «Қан сонарда бүркітші шығады аңға» өлеңінде саяткерліктің қыры мен сырын, сорғалаған қыран мен қашқан түлкінің, бүркітші мен қағушының іс-әрекетін, ой-пиғылын дөп басып, табиғи кейпінде суреттейді. Қыран алған түлкінің байлану ғұрпы, аңшылардың сәл кідіріп әңгімелесу, насыбай ату сәттері де ақынның назарынан тыс қалмаған. Бүркітшінің құсты баптау өнерінің шығар шыңы, сыналар кезін Абай: «Біреуі - көк, біреуі - жер тағысы, Адам үшін батысып қызыл қанға», - деп түйеді.

Кемеңгер ақын жалпы өнер атаулыны жанымен түсініп, оның қамқоршысы бола білді. Ол қолынан өнері тамған шеберлерді жоғары бағалап, шеберлерге өз өнерін одан әрі дамытып, ұштай түсуге, өзгеден үйреніп шеберлігінің аясын кеңейте беруге кеңес береді.

«Ескілік киімі» өлеңінде ақын ісмер

тігіншілер әзірлеген өнер туындылары - қазақтың ұлттық киім үлгілерінің бірқатарын айтып өтеді. Одан ақынның өмір сүрген заманында қой терісінен илеп, томар бояумен бояп тігілетін тон, астарына жабағы ұсталатын шидем шекпен, ақ саңнан (матадан) тігілетін жейде-дамбал, кестеленген жырық балақ жарғақ шалбар, мықшима былғары етік, киіз байпақ, күміспен безендірілген кісе, басқа киетін пұшпақ тымақ, оның сыртынан жауын-шашында киетін күләпара сияқты ұлттық киім түрлерінің болғанын көреміз. «Адасқанның алды жөн, арты соқпақ...» өлеңінде сәнқой жігіттердің ақ елтіріден тымақ, бөрік тіктіріп киетіндіктері де айтылады. Ақ тымақтың құлағын жымырайта қайырып киген жігіттердің тымағы кірлеп, салтақ-салтақ болатыны да ақынның қырағы көзінен таса қалмаған.

Абайдың шығармаларынан қазақтың ертеден келе жатқан дәстүрлері мен салт-санасы жайында мағлұматтар алуға болады. «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» еңбегінде қазақ халқының дәстүрі бойынша ежелден бері жаңа жыл басы - наурыз айында «Ұлыстың ұлы күні» тойланатындығы айтылады. Ұлыстың ұлы күні әр үй «наурыз көже» пісіреді, шамасы келгендер қой сойып, көпшілігі соғымнан қалған ет, шеке салып, жеті түрлі дәмнен тұратын(су, тұз, ет, сүт, бидай, тары, арпа) көже жасап, үйге келген адамдарды сыйлаған. Ауыл адамдары бір-бірінің үйіне кіріп, жыл басы ұлыстың ұлы күнімен құттықтап, наурызды ойын-той етіп өткізген. Халықтың ежелгі дәстүрі бойынша бұл күні адамдардың арасында олардың әлеум. жас, жыныс ерекшеліктеріне қарамай теңдік орнап, бір-бірімен еркін сөйлесіп, әзіл-қалжыңдары жарасып, бір жасап қалатынын көркем тілмен әдемі өрнектеген. Ақын шығармаларынан көшпелі өмір салтын ұстанған қазақ елінің күнделікті тұрмысында орын алған ырымдар мен әдет-ғұрыптар туралы түсініктерді де жиі ұшырастырамыз. Келін түсіргенде оны ең алдымен үлкен үйге кіргізіп, ошақта жанып тұрған отқа май қойғызу ырымын орындау барысында осы дәстүрді басқарып тұрған келіннің енесі «от ана, май ана, жарылқа!» деп сиынатындығы айтылады. Жаз жауынды болып, ырыс, молшылық әкелуін тілеп, жазғытұрым күн алғашқы күркіреген кезде, әйелдер шөмішпен киіз үйдің сыртынан ұрып «сүт көп, көмір аз» деген сөздерден аспан әлемі - көк тәңірге табынушылық ырымдарының да сақталып отырғандығын

көреміз. Қалыңдық айттырылып, күйеу баланың ержете қайын жұртына алғаш рет ресми түрде ұйымдастырылатын ұрын бару сапарынан кейін үйленген ұлға қазақ дәстүрінде енші беріп, өз алдына отау етіп шығаратындығына тоқтала келе, Абай үй болған азаматқа ендігі жерде бозбалалық шақпен хош айтысып шаруамен айналысуға, от басына қамқор болуға өсиет етеді [6,265].

Ақын көрсеқызар, жеңіл мінезді жігіттерді сынап келіп, оларға «ұнаған қызды қалыңын төлеп, көрікшіден көріп, тектіден таңдап алуға» ақыл-кеңес береді. Абай заманында қыздың сатылу және сатып алу құны - қалыңмалдың мөлшері 47 байтал болған. Үйленудің, қыз айттырудың негізгі шарты қалыңдық үшін қалыңмал төлеу болғандықтан, малды адамдар көп әйел алудан тартынбаған. Мұндай қайшылықтан Абайдың өзі де құралақан емес, олда өз заманының құрбаны болып, үш әйел алған. Солай бола тұрса да, ақын малға жығып, өзінен көп кіші, жас қыздарды тоқалдыққа алатын қартаң тартқан шалдардың қылығын аяусыз сынады. Абай өмірінің соңғы кезіндегі оған ауыр тиген қайғылы уақиға сүйікті ұлы Әбдірахманның дүние салуы болды. Ақын Әбдірахман қазасына бірнеше өлгендер арнады, келіні Мағыштың атынан: «Жылағанды тоқтатып, ынсап қылсақ жарайды, қоймасаң, қайғы ауыр боп, тұл бойыңа тарайды», - деп жұбату жоқтау өлеңін жазды. Жұбату өлеңдерін шығарып, онда қазаның ауырлығына тоқталады, тағдыр жетсе ажалдың кімге болса да келетінін ескере отырып, шүкіршілік қылуға шақырады, өзіне-өзі тоқтау айтады.

Абай бірқатар шығармаларында халықты ерінбей еңбек етуге, адалдыққа үндей отырып, жұртшылықты алдау-арбаудан, өсек тасудан, ел кезіп ас аңдудан, еріншектіктен, орынсыз мал шашудан, біреуге қастық ойлаудан т.б. жағымсыз қылықтардан сақтандырады. Адам баласын тәрбиелеуге, оны ұнамсыз әдеттерден жирендіруге болатынына сенеді. Ақын үшінші сөзінде қазақ арасында жиі болып тұратын әр түрлі дау-жанжал, билік айту мәселелері жайында ой толғайды. Билік айту үшін билер мейлінше әділ болумен бірге қазақтың әдет заңдарының жинағы «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» және Тәуке ханның «Жеті жарғысында» айтылған қағидаларды, жаңа заман үшін оларды ескірген тұстарын да жақсы білулері қажет деген нұсқау ұсынады.

Қазақтың ауыз әдебитінде Қадыр

туралы аңыз-әңгімелер жиі кездеседі. Қыдыр халықтың ұғымынша - ел аралап жүрген адам, бейнелі «әулие», адамға «қамқоршы», «бақыт», «дәулет» беруші. Шығыс ертегілері негізінде жазылған Абайдың «Масғұт» поэмасында Қыдыр туралы аңыз келтірілген. Ақын «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» еңбегінде Алаша хан, Алаш ұранының және үш жүздің шығуы хақында тарихи деректерге сүйене отырып, құнды пікірлер айтады. Ахмет хан қалмаққа қарсы құрастырған қолын жүздеп үш бөлікке бөлгендіктен, сол топтардың негізінде қазақтың үш жүзге бөлінуі қалыптасса керек деп топшылайды. Қазақ халқының үш жүзге бөліну себебі туралы әлі күнге дейін үзілді-кесілді ғылыми тұрғыда дәлелденген нұсқа жоқ. Дегенмен де Абай топшылауын сол көптеген нұсқалардың бірі деуге әбден болады.

Жалпы, әр ұлттың өзіне ғана тән, сол ұлтқа барынша түсінікті, әрі жақын, сол ұлттың мәдениетінен, дүниетанымынан хабар беретін сөздері болады. Қазақ мәдениетін таңбалайтын этномаркерлік бірліктер туралы А.Әмірбеков: «Ұлттың, этностың жеке ерекшелігін, өзге ұлттардан айырмашалығын, өзгешелігін танытатын тілдік бірліктердің бірі - этномаркерленген лексемалар. Жалпы лингвомәдениеттану саласында ұлттық мәдениетті таңбалайтын бірліктер ретінде ұлттық-мәдени концептілерді, лингво-культуремаларды (лингвомәдени бірліктер) келтіретін болса, этнолингвистика саласында жеке бір ғана ұлтқа тән ерекшеліктерді бейнелейтін ұғымдарды этнографизмдер деп атайтыны белгілі

Дегенмен, осы екі саладағы лингвокультурема, этнографизмдер мен одан туындайтын тұрақты тіркестердің түп тамыры ұлт санасында тұрақты түрде сақталып, этномаркерлік деңгейге жеткен таңбалардан бастау алады» - деген ой тұжырымдайды. Тілдегі таңбалар – ұлттың сөз қоймасы іспетті, себебі таңбаларда ұлттың өмірінен мәлімет беретін мол ақпарат жатады. Ж.А. Манкеева тілдің этномәдени мұралақ қызметі туралы айта келіп былай дейді: «...тілді адамның әлеуметтік тұрмысын қамтитын мәдениеттен, тарихтан тыс қарапайым таңбалақ жүйе деп қарастыру – оны зерттеудің мүмкіндіктерін шектейді.

Демек, тіл- таңбалар жүйесі ғана емес, ол осы жүйені көмкерген мәдениет, сондықтан да ол- әр халықтың ұлы мұрасы, ұлттың тарихи жетістігі». «Белгілі бір нәрсені білдіру,

хабарлау қызметін атқарып тұрған материалдық көрсеткіш, яғни таңба, таңбалаушы деп аталады». Сонымен бірге «...тілдегі таңбалық бірліктер халықтың дүниетанымы мен болмысынан, рухани мәдениеті сол халық тіршілігінен, өмір сүрген ортасынан, менталитетінен, психологиясы мен әлеуметтік-саяси көзқарасынан мағұлмат беретін ұлттық құбылыс болып табылады». Ұлттық атаулардың жасалуының бір жолы, ұғымды берудің көркемдік тәсіліне теңеулерді жатқызуға болады. Себебі теңеулерде ұлт тілінің өзіне ғана тән ерекшелігін көрсететін белгілер барынша ашық әрі айқын көрініп тұрады. «...қазақ тілін ұлттық лингвомәдени тілге бай, яғни этнографизмдер мен лингвомәдени бірліктері мол әрі жұмсалып аясы үзілмейтін, кең қолданыстағы тіл деп тануға әбден болады. Себебі қазақ тілінде символданған (этномаркерленген) бірліктер ерекше көп»

**Тұлпардан тұғыр озбас шабылса да,
Оған да үкі, тұмар тағылса да**

Ақын өлеңінде тілге тиек етілген бойтұмар сөзі тек лингвомәдени зат атауы қызметін ғана атқарып тұрған жоқ, ақын бойтұмардың қорғаушы күшіне ерекше мән бергені байқалады. Тіпті ертеде алысқа сапар шеккен адамдар кейде тұмар ішіне туған жердің топырағын салған. Тіліміздегі лингвомәдени семиотикада дастарқан да қасиетті мүлік.

Даласындай дастарқаны, [2,196]

Дастарқан тура мағынасымен бірге ауыспалы мағынаға да ие болған. Дастарқанның және жанның даладай болуы халқымызға тән- кеңпейілділік қасиетті көрсетуге қызмет еткен.

Келесі ақын өлең жолдарында қолданған кереге киіз үйдің бір бөлігі.

**Жаздыүні ақ бөркі бүктелмейді-ақ
Қолында бір сабау бар о дағы аппақ,
Керегеге сабауды шаншып қойып
Бөркін іліп қарайды жалтақ-жалтақ.
[6,386]**

Түздік тіршіліктің кіші әлеміне айналған киіз үй ықылым замандардан бері қазақтың өзімен бірге жасасып, тарих белестерінен бірге асқан заттық, тұрмыстық мәдениетінің көрінісі, халықтың танымы мен талғамының,

шеберлігі мен шалымының, ұшқыр қиялы мен биік рухының үлгісі болып келеді. Киіз үйді баспана ретінде қолданған ата-бабаларымыз шаңырақтың басына ошақ орналастырған. Оның себебі ошақ – адамның оты. Шаңырақтың үстінде Алланың оты маздаса, төменде адамның оты лаулайды деген түсінік болған. Қазақтар от пен үй ошағын ерекше құрмет тұтқан. Тілімізде «ошағын, от жаққан жерін көрсету» ырымы біреуді құрметтеу және шаңырақтан дәм таттыруды білдіреді. Қазақ үшін қашан да ошағының бүтіндігі, ондағы оттың маздап жанғаны аса қымбат саналады.

Жалпы ақын өлеңдеріндегі танымдық сипаты ұлттың бар болмысын көрсете алумен құнды болып келген. Шағармадағы домбыра да ұлттық тілдің таңбасын көрсетеді.

**Қобыз бен домбыра алып топта сарнап,
Мақтау өлең айтыаты әркімге арнап,
[6,386]**

Ғалым Н.Уәли айтқандай «Бұл аталған атаулар өзге тілдерде кездеспейді. Өйткені бұл атаулар- этностың материалдық мәдениетімен бірге қалыптасқан, мәдени мәндікке ие тілдік бірліктер. Сондықтан болар, бұл атаулардың мән-мағынасы санада қайта өңделіп, тұрақты теңеу, фразеологиялық тіркес, эталон, символ, стереотип т.б. құбылыстарға негіз болады». Домбыра – қазақтың сүйіп тыңдайтын аспабы, өлең жолдарында ақынның өзі айтып тұрғандай, домбыра- кейінгі ұрпаққа қалған ата-баба аманаты. Қазақты әлемге танытқан домбырада- мәдениетіміздің бір бөлшегі тұр десек қателеспейміз. Ж.Манкеева мұндай лексемаларды лингвоелтану аспектіде зерттелінуі қажеттігін айта отырып былай дейді: «...лингвоелтану- этностық дәуірден бастап, адамзаттың рухани және материалдық әлемінде қалыптасқан құндылықтарын тіл арқылы сақталған қоры. Соның негізінде таза ұлттық белгілерін баламасыз тілдік көріністері лингвоелтанымдық аспектіде қарастырылған мәдени канстанталардың ұлттық нышандары, ұлттық болмыс бітімі, халықтың мінез-құлқы мен тұрмыстық ерекшеліктерін ажыратып көрсететін тілдік ұғымдар мен белгілер анықталады». Абай өлеңдерінде ұлт тіліне ғана тән теңеулер мол қолданылып, ұлттың мәдениетін, ерекшелігін танытуға қызмет еткен. Бұл теңеулер арқылы ел мәдениеті, ел тарихы, ұлтымызға тән қасиет ашыла түскен.

Ақын өлеңдерінде тұрмысымызда

ертеден қолданылған үй жабдықтары атаулары да теңеу образын жасауға негіз болған.

**Кен жайлау жалғыз бесік жас балаға
Алла асыраған пендесі аш бола ма
Ержеткен соң сыймайсың кен дүниеге
Тыныштық пен зар боларсын
баспанаға[6,146]**

Өлең жолдарында теңеу образы болып тұрған сөз – бесік. Бесік- нағыз халық мұрасы, бабаларымыздың ғасырлар бойы тұтынып келген қасиетті, киелі, құтты мүлкі. Бесік-сәбидің алтын ұясы. Баланы бесікке бөлеу дәстүрі қазіргі кезде, әсіресе еліміздің оңтүстігінде көп сақталған. Қазақ бесігі талдан, қайыңнан иіліп жасалған. Бесікті дүниеге әкелген «аттың жалы, түйенің қомында» өткен көшпелі тұрмыс-тіршілік. «Бесіктегі бала бес түлейді» деген халқымыз, бесіктегі нәрестенің көп өзгеріп, тез өсіп жетілетінін білген. Жоғарыдағы екі мысалда да, бесіктей сөзі адам жанына жылы сезім ұялатып, сергіткендей әсерге бөлеп тұрғанын байқауға болады.

Ақын қолданған энтомаркерлік теңеулер - қазақтың ұлттық мәдени тұрмысында қолданылған материалдық дүниелер болса, ал оларға танымдық тұрғыдан талдау жасау арқылы халықтың дүниетанымы мен болмысына, рухани мәдениетінен хабар беретін ұлттық құбылыстың мәні ашыла түседі.

Қорыта айтқанда, ақын қолданған – сәукеле, бөрік, бойтұмар, ошақ, киіз үй, домбыра, бесік сөздері- ұлттық тілімізге ғана тән болып келіп, ұлттың тұрмыс- тіршілігі мен мәдениетін көрсетуде айрықша қызмет атқарған деуімізге болады.

Қазақ фольклоры іспеттес ұлттық рухани өсу жолындағы шешуші кезеңде халқымыздың мәдениеті мен әдебиетін бүкіл азаматтық биік дәрежеге көтерген тарихи ұлттық қайраткерлердің бірі болған

Ұлы Абай есімін айта аламыз. Ұлттың рухани дамуы біріншіден, халықтың ғасырлар бойы жасаған ауыз әдебиетімен, екіншіден сол ұлттың дарынды тұлғалары мирас етіп қалдырған әдеби, мәдени, ғылыми жетістіктермен сипатталады. Солар арқылы халықтың ойына ұлттық ізгілікті қасиеттер ғана емес, жалпы адамзаттық асыл қасиеттер мен мұраттар, әдеби, мәдени қазыналар сіңіріледі.

Абайдың мұрасы – халқымыздың ұлттық табиғатын түлететін, өрісін кеңейтіп,

рухы мен мәдениетін көтеретін таусылмас қазына.

Бүгінгі қазақ жұрты Абайдан ұлтты ілгері жетелейтін прогресті, бірлікті, елдікті үйренеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Абай. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, ISBN 5-7667-2949-9
2. Әлем әдебиеті. Абай Құнанбаев шығармалары – Алматы, «Жалын» 1995ж.
3. Әуезов М. Абай мұрасы жайында,- Қазақ ССР ҒА-ның хабаршысы. 1957, № 3, 21 б.
4. Сыздықова Р. Абай шығармалары мен 19 ғ-дағы жазу нұсқаларының тілін зерттеудің маңызы. «Қазақ тілі мен әдебиеті» (журн.), 1959, № 2
5. Төкебаева Ж.Ә. «Абай шығармалары тілінің статоллингвистикалық аспектілері» - Қ.Р., Алматы, 2001, филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертацияның авторефераты.
6. Абай. Таңдамалы өлеңдері. Ташкент. 1922 – III-Ү және 276,287б.

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ПРОИЗВЕДЕНИЙ АБАЯ КУНАНБАЕВА

В статье отражены обычаи и культура казахского народа в произведениях Абая. В своих стихах поэт изобразил духовное богатство казахов. В своих работах Абай отметил, что в становлении полноправного члена цивилизованного общества влияет и источник воспитания, призывающий к выбору правильного пути. В общественных отношениях на первое место ставит личность. Поэмы А. Кунанбаева имеют этнокультурный характер, сформированы на основе национального сознания и народного познания, выражают национальное мировоззрение, реалии.

Ключевые слова: общественные отношения, обычаи, казахский быт, воспитание, цивилизация, обычаи, сознание.

ETHNOLINGUISTIC CHARACTER OF ABAY KUNANBAYEV WORKS

The article deals with the customs and culture of Kazakh people through the works of Abay. In his poems he depicted the spiritual wealth of Kazakhs. Abay noted that the formation of a full-fledged member of a civilized society is also influenced by the source of education. In public relations Abay puts the personality on the first place.

A. Kunanbayev poems have an ethno-cultural character and they are formed on the basis of zakh way of life, education, civilization, customs, national consciousness and national knowledge, consciousness. express the national worldview and realities.

Keywords: social relations, customs, Ka-

character and they are formed on the basis of zakh way of life, education, civilization, customs, national consciousness and national knowledge, consciousness.

express the national worldview and realities.

